

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК
УКРАЇНИ**

Ярослав ГАДЗАЛО

**ВІТЧИЗНЯНЕ СІЛЬСЬКЕ
ГОСПОДАРСТВО
В СУЧАСНИХ УМОВАХ:
ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ЇХ
ПОДОЛАННЯ**

*Доповідь на сесії Загальних зборів
Національної академії аграрних наук України
29 листопада 2023 р.*

Київ – 2023

ВСТУП

Нині наша країна проходить особливий етап у своєму розвитку. Під впливом надзвичайних обставин, викликаних глобальними змінами суспільних відносин та клімату, загостренням боротьби за світові ресурси та сфери впливу, намаганням вчорашніх авторитетів зберегти своє місце у світовому розвитку призвели до найбільшого військового протистояння нинішнього сторіччя.

На превеликий жаль, це протистояння відбувається в нашій молодій амбітній державі, яка знаходиться на початку свого величного шляху до утвердження та процвітання.

Галузь, якою ми з вами опікуємося, задля успішного розвитку якої працюємо, завжди була особливою і для економіки, і для суспільного розвитку загалом. Неможливо уявити Україну без сільського господарства, без села та сільського укладу життя, визнаного в усьому світі українського хлібороба, вже здобутого авторитету світової житниці.

В силу своїх особливостей сільське господарство завжди було і залишається найбільш вразливим від суспільних негараздів, природних катаклізмів, різного роду надзвичайних подій, негараздів, катастроф тощо. Основною причиною цього є природа основного засобу виробництва галузі – землі, сільськогосподарських угідь, з втратою якого сільськогосподарська діяльність, як і існування самого селянина, стає неможливою.

У нинішньому тисячолітті людство увійшло з глибоким усвідомленням своєї відповідальності за майбутнє нашої планети, майбутнє прийдешніх поколінь. Задля забезпечення такого майбутнього були розроблені, ухвалені і прийняті до неухильного виконання на Саміті тисячоліття ООН у 2000 р. Цілі Розвитку Тисячоліття. У вересні 2015 р. на Саміті ООН зі сталого розвитку та прийняття Порядку денного розвитку після 2015 р., були затверджені 17 Цілей сталого розвитку, серед яких вже друга, ціль 2 «Подолання голоду, розвиток сільського господарства», безпосередньо стосується нашої галузі. Досягнення інших цілей також залежить від сільського господарства, а в цілому ці цілі і формують систему викликів для сучасного розвитку сільського господарства України.

Другим блоком системи викликів, які потребують постійної уваги усіх причетних до розвитку галузі, є формування національних та міжнародних завдань досягнення Цілей сталого розвитку. Для України, яка проголосила безальтернативний курс на Євроінтеграцію, найбільш важливим вбачається адаптація до нової Спільної Аграрної Політики країн Євросоюзу, в рамках якої учасники цього утворення (нинішні і потенційні) мають формувати свою аграрну політику. Вже сьогодні можна говорити про актуальність проголошеного ЄС Європейського Зеленого Курсу, що передбачає не лише політичні та організаційно-економічні зміни, а й еколого-технологічні зміни в діяльності сільського господарства.

Третій блок викликів вимагає адекватного реагування на систему природно-кліматичних змін щодо умов ведення сільського господарства та якості його основних ресурсів. В першу чергу це стосується проблем глобального потепління, збереження родючості ґрунтів, забезпечення екологічно безпечного і ощадливо ведення сільськогосподарської діяльності.

І, насамкінець, про найгостріші, поточні виклики сучасного стану вітчизняного аграрного сектора економіки, в першу чергу пов'язані з війною. Найбільше занепокоєння викликають не тільки матеріальні втрати від воєнних дій, а й несприятливі зміни умов функціонування галузі, ринкової системи взаємовідносин, аграрної інфраструктури, залучення інвестицій та освоєння інновацій та ін.

Очевидно, що досягнення прогресу щодо визначених на світовому та національному рівні цілей і завдань, успішне протистояння та мінімізація впливу негативних викликів є неможливою без мобілізації зусиль сучасної аграрної науки, основний потенціал якої в нашій країні сконцентрований у Національній академії аграрних наук.

В останні роки науковцями академії зроблено чимало у справі своєчасного виявлення та успішного реагування на виклики сучасного етапу світового та національного розвитку. Проте життя вимагає все більш комплексних, поглиблених, оперативних, а головне – ефективних, дієвих розробок щодо реагування на найгостріші виклики сьогодення.

Основні напрями та зміст такої роботи має визначатися вищим органом управління нашої академії. Пропозиції щодо цього містяться у наступних розділах доповіді.

1. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ – ОСНОВА ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Нині всі ми свідомі того, що майже дворічні активні бойові дії спричинили низку масштабних деструктивних впливів на аграрну сферу нашої держави. Зруйновано та суттєво пошкоджено значну кількість сільськогосподарських і переробних підприємств. Скоротилися площі вирощування культур та обсяги виробництва продукції. Внаслідок окупації окремих територій загальна площа сільськогосподарських угідь тимчасово скоротилася більш ніж на 20 %. Виробництво валової продукції у минулому році знизилось до найнижчого показника, починаючи з 2014 року. Відбулися суттєві розриви логістичних зв'язків, блокування ринків збуту, скорочення експорту агропродовольчої продукції. За перший рік війни його обсяги зменшилися майже на 15 % до 23,6 млрд. дол. США. У цьому році, на жаль, негативна тенденція зберігається.

Воєнний стан надзвичайно ускладнив функціонування галузей тваринництва. Зазнали шкоди та значних втрат тваринницькі комплекси й поголів'я тварин. За час війни кількість великої рогатої худоби зменшилася майже на 9 %, в тому числі корів на 14,5 %. На 6 % скоротилося поголів'я свиней. Спад поголів'я спричинив зменшення виробництва сировини для переробної промисловості галузі молочного і м'ясного скотарства та свинарства. Птахівництво втратило зовнішні ринки збуту.

В умовах воєнних дій першочерговим завданням українського аграрного сектору стало надійне забезпечення населення сільськогосподарською продукцією та продовольством. При цьому ключова роль у збереженні та розвитку внутрішніх (локальних) ринків і ланцюгів постачань продовольства в регіонах належала фермерам та особистим селянським господарствам.

Початок воєнних дій після економічного піднесення у 2021 році завадив прогресові зміцнення продовольчої безпеки. Так, частка валової доданої вартості аграрної галузі скоротилася в національній економіці з 10,8 % урожайного 2021 року до 8,2 % у воєнний 2022 рік. Хоча навіть під час активних бойових дій майже

третина агропродовольчої продукції експортується та забезпечує більш як половину надходжень валютної виручки держави.

В умовах війни у нашій державі, військових конфліктів в інших куточках планети, стихійних лих, епідемій та змін клімату продовольче забезпечення є і залишається глобальною проблемою людства. Це питання набуває особливої актуальності у зв'язку зі збільшенням населення, вичерпанням природних ресурсів, зниженням продуктивності ґрунтів тощо.

Інтеграція України у світове та європейське співтовариство надає значної ваги вирішенню проблеми гарантування забезпечення населення продовольством за будь-яких умов. До недавнього часу Україна була одним із ключових гарантів продовольчої безпеки у світовому масштабі, забезпечуючи постачання продовольства в еквіваленті близько 6 % калорій світового споживання. До широкомасштабного російського вторгнення на територію України стратегічний потенціал вітчизняного аграрного сектору був орієнтований на перевищення позначки забезпечення продовольством 400 млн. осіб.

Однак війна порушила напрацьовані системи виробництва, переробки та постачання продовольства. Це стосується не лише вітчизняної логістики, а й міжнародних поставок (рис. 1).

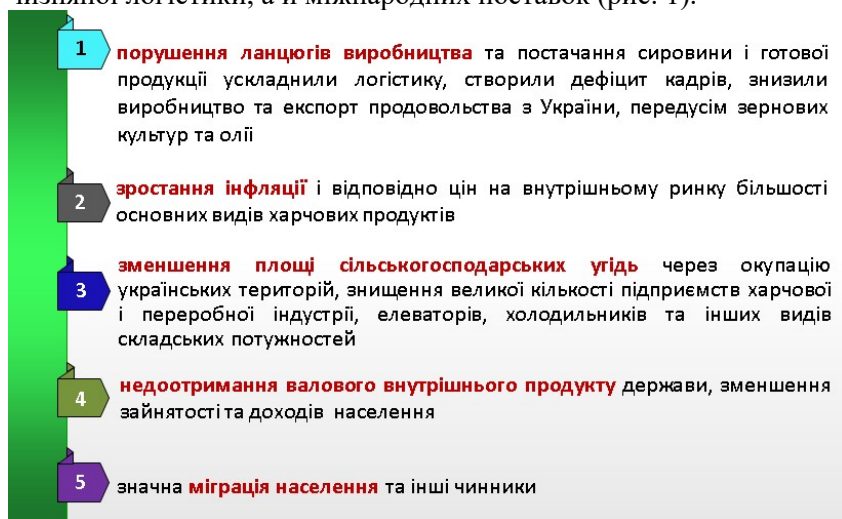

Рис. 1 – Проблеми продовольчого забезпечення в умовах воєнної агресії

Повоєнна відбудова сільського господарства має не тільки відновити обсяги виробництва, вирішити проблему завданих аграрному сектору економіки збитків, але й забезпечити структурні трансформації подальшого розвитку агропромислового комплексу та сільських територій України. Питання Нової державної аграрної політики в умовах обмеженості власних ресурсів будуть спрямовані на залучення міжнародної підтримки аграрного сектору, що має позитивно вплинути на виробництво сільськогосподарської продукції і продовольства. Основними складовими формування державної політики забезпечення продовольчої безпеки є: самозабезпеченість, фінансова незалежність, економічна та фізична доступність, якість, соціальний та оздоровчий ефект, стабільність.

Як правило, у більшості випадків розглядається лише перша складова – збільшення виробництва вітчизняної продукції. Але важливими є усі позиції: позитивне торговельне сальдо, доходи населення, логістика, забезпечення глибокої переробки та якості продовольства тощо.

При цьому, сільське господарство залишається фундаментом системи забезпечення населення продовольством.

Очевидно, що у сучасних умовах відродження продовольчої безпеки нашої країни можливе лише завдяки поєднанню зусиль всіх гілок влади, мужності й героїзму наших захисників та захисниць, рекомендаціям науковців і залученню інвестицій.

Національна академія аграрних наук України сприймає всі виклики, що відбуваються в цілому в державі та готова до відновлення позицій аграрного сектора як в цілому, так і в розрізі кожної окремої галузі.

2. РОЗВИТОК РОСЛИННИЦТВА

У сучасному сільськогосподарському виробництві України рослинництво є визначальним. Тому, на його долю припадає найбільше викликів, які суттєво збільшилися у період війни.

Темпи приросту довоєнного та можливі перспективи для повоєнного відновлення галузі рослинництва за основними показниками наведено в табл. 1.

Повномасштабне вторгнення рф спричинило спад виробництва сільськогосподарської продукції. Проте досягнуті довоєнні темпи приросту дають надію на успішне вирішення завдань повоєнної відбудови аграрного сектору.

Таблиця 1 – Виробництво зернових і зернобобових культур в Україні в усіх категоріях господарств

Культура	Рік				середнє 2018- 2021	Серед- ній темп приро- сту	2022 факт	2022 у % до:	
	2018	2019	2020	2021				2021	серед- нього 2018-2021
Зібрана площа, тис. га									
Зернові усього	14794	15292	15283	15948	15329	1,025	11773	73,8	76,8
<i>у т.ч.</i>									
Пшениця	6604	6812	6555	7090	6765	1,024	5282	74,5	78,1
Жито	148	115	138	172	143	1,050	102	59,1	70,8
Ячмінь	2484	2609	2375	2472	2485	0,998	1740	70,4	70,0
Овес	196	182	199	178	189	0,969	154	86,2	81,4
Просо	55	93	159	87	99	1,167	49	56,4	49,8
Гречка	113	69	84	92	90	0,933	121	131,7	135,0
Рис	13	11	11	10	11	0,929	1	6,9	6,3
кукурудза	4564	4987	5392	5482	5106	1,063	4125	75,2	80,8
зернобобові	556	347	310	311	381	0,824	174	56,0	45,7
інші зернові	61	66	60	55	60	0,965	27	48,8	44,3
Валовий збір, тис. тонн									
Зернові усього	70057	75143	64933	86010	74036	1,071	53864	62,6	72,8
<i>у т.ч.</i>									
Пшениця	24606	28328	24877	32151	27491	1,093	20729	64,5	75,4
Жито	394	335	457	593	445	1,146	314	52,9	70,6
Ячмінь	7349	8917	7636	9437	8335	1,087	5608	59,4	67,3
Овес	419	422	510	468	455	1,038	379	80,9	83,3
Просо	81	170	256	205	178	1,366	91	44,2	50,9
Гречка	137	85	98	106	106	0,917	148	139,6	138,9
Рис	69	55	61	50	59	0,894	3	6,2	5,3
кукурудза	35801	35880	30290	42110	36020	1,056	26187	62,2	72,7
зернобобові	955	710	600	681	736	0,893	334	49,1	45,4
інші зернові	247	243	148	211	212	0,948	71	33,9	33,6

Продовження табл. 1

	Урожайність, ц/га								
Зернові усього	47,4	49,1	42,5	53,9	48,3	1,044	45,8	84,9	94,7
у т.ч.									
Пшениця	37,3	41,6	38,0	45,3	40,6	1,067	39,2	86,6	96,6
Жито	26,6	28,9	33,2	34,5	31,0	1,091	30,9	89,7	99,7
Ячмінь	29,6	34,2	32,2	38,2	33,5	1,089	32,2	84,4	96,1
Овес	21,4	23,2	25,6	26,2	24,1	1,070	24,7	94,1	102,3
Просо	14,6	18,1	16,1	23,5	18,0	1,172	18,4	78,5	102,3
Гречка	12,1	12,3	11,6	11,5	11,9	0,983	12,2	106,1	102,9
Рис	54,9	52,2	54,0	49,3	52,7	0,965	41,7	84,6	79,1
кукурудза	78,4	71,9	56,2	76,8	70,5	0,993	63,5	82,7	90,0
зернобобові	17,2	20,4	19,3	21,9	19,3	1,084	19,2	87,6	99,3
інші зернові	40	37	25	38	35,1	0,982	26,6	69,4	75,9

Очікуване виробництво продукції зернових і зернобобових культур у 2023 році за розрахунками ННЦ «Інститут аграрної економіки» на основі власних оцінок та оцінок Держстатистичного управління очікується на рівні 58,1 млн тонн, або на 7,9 % більше проти 2022 року. Прогнозується зростання виробництва майже всіх зернових, крім жита (зниження на 15,2 %) та озимого ячменю (на 8,3 %).

Розрахунки свідчать, що в областях в яких відбувалися воєнні дії, суттєво скоротилися посівні площі (найбільше ячменю на 54,4 %, найменше сої - на 11%). Як наслідок, найвагомніше скоротився валовий збір ячменю - на 62,9 %, та сої - на 25,5 %.

Можливості забезпечення місцевих споживачів якісною та доступною сільськогосподарською продукцією залежать від обсягів виробництва зернових на окремих територіях України, насамперед у тих регіонах, де відбувалися активні бойові дії (табл. 2).

Внаслідок вторгнення РФ та активних військових дій на окремих територіях України, посівні площі зернових в цих областях в сумі зменшилися на 26,2 %, валовий збір на 37,4 %, урожайність знизилась на 15,2 %. Закономірним результатом, в деяких регіонах (Львівська область) є збільшення посівних площ (на 3,3 %) та урожайності (на 0,9 %), що сприяє зростанню валового збору на 4,2%. Проте, наприклад, збільшення урожайності зернових на Сумщині на 9,2 % не дозволило збільшити обсяги виробництва. У регіонах прослідковуються негативні тенденції зменшення виробництва зернових, проте отримана кількість збіжжя забезпечила внутрішні потреби за балансом споживання.

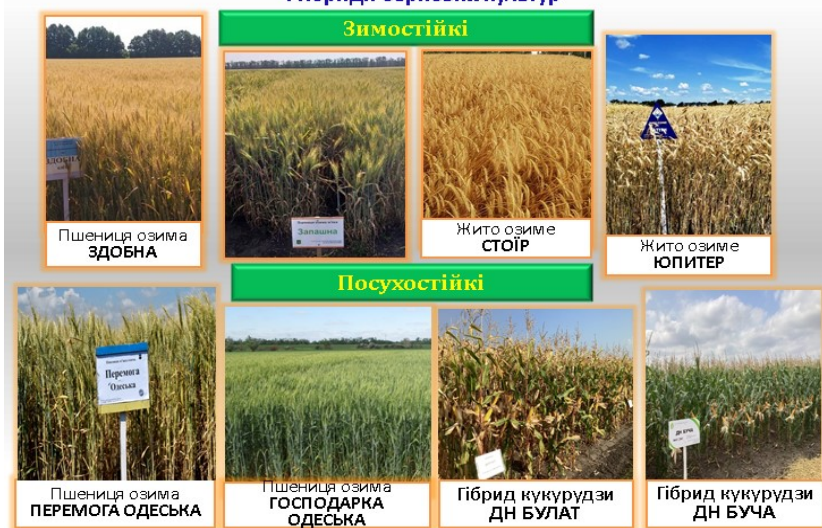
За таких умов зростає роль вітчизняної науки у галузі селекції та насінництва. В цьому плані можна відзначити роль селекційних установ Відділення рослинництва, що залучилися до створення сортів та гібридів, стійких до комплексу абіотичних та біотичних чинників, основних збудників хвороб і разом з тим мають підвищений потенціал продуктивності.

Таблиця 2 – Виробництво зернових у 2021-2022 рр.

Область	Всього, тис. га			Валовий збір, тис. г			Урожайність, ц/га		
	2021	2022	2022 до 2021, %	2021	2022	2022 до 2021, %	2021	2022	2022 до 2021, %
Вінницька	890	803	90,2	6536	3564	54,5	73,4	44,4	60,5
Волинська	327	304	92,8	1509	1359	90,0	46,1	44,7	97,0
Дніпропетровська	1150	1020	88,7	4949	3271	66,1	43,0	32,1	74,5
Донецька	596	184	30,9	2228	544	24,4	37,4	29,5	79,1
Житомирська	552	459	83,1	3357	1987	59,2	60,8	43,3	71,3
Закарпатська	83	79	95,4	363	306	84,4	43,6	38,6	88,4
Запорізька	1014	286	28,2	3838	770	20,1	37,9	26,9	71,1
Івано-Франківська	155	145	93,5	1010	844	83,6	65,3	58,3	89,4
Київська	676	612	90,5	4567	2978	65,2	67,6	48,7	72,0
Кіровоградська	900	860	95,6	4981	3887	78,0	55,4	45,2	81,6
Луганська	392	85	21,6	1391	253	18,2	35,5	29,9	84,3
Львівська	315	326	103,3	1828	1905	104,2	58,0	58,5	100,9
Миколаївська	951	705	74,2	3926	2134	54,4	41,3	30,3	73,3
Одеська	1238	1178	95,2	5105	3062	60,0	41,2	26,0	63,0
Полтавська	1011	886	87,7	5980	5097	85,2	59,2	57,5	97,2
Рівненська	319	281	88,2	1727	1403	81,3	54,2	49,9	92,2
Сумська	722	539	74,6	4261	3472	81,5	59,0	64,4	109,2
Тернопільська	487	443	90,8	3304	2643	80,0	67,8	59,7	88,1
Харківська	1061	578	54,5	4937	2445	49,5	46,5	42,3	90,9
Херсонська	814	-	-	3529	-	-	43,4	-	0,0
Хмельницька	626	554	88,5	4831	3516	72,8	77,2	63,4	82,2
Черкаська	708	648	91,5	5150	3659	71,0	72,7	56,5	77,6
Чернівецька	121	123	102,2	729	665	91,3	60,5	54,0	89,3
Чернігівська	841	630	74,9	5977	3956	66,2	71,1	62,8	88,3
Всього	15948	11773	73,8	86010	53864	62,6	53,9	45,8	84,8
області, в яких не відбувалися воєнні дії	8882	8109	91,3	51357	37166	72,4	57,8	45,8	79,3
Області, в яких відбувалися воєнні дії	7067	3664	51,9	34653	16698	48,2	49,0	45,6	92,9
<i>Усього</i>	<i>15948</i>	<i>11773</i>	<i>73,8</i>	<i>86010</i>	<i>53864</i>	<i>62,6</i>	<i>53,9</i>	<i>45,8</i>	<i>84,8</i>

У результаті таких досліджень Інститутом рослинництва імені В.Я. Юр'єва НААН створено високоадаптовані та врожайні сорти: пшениці озимої з високою якістю зерна, Миронівським інститутом пшениці імені В.М. Ремесла НААН розроблено методика селекції пшениці озимої на підвищення адаптивності та урожайності, а Селекційно-генетичним інститутом – Національним центром насінництва та сортовивчення розроблено технологію створення посухостійких сортів пшениці озимої м'якої за допомогою сучасних біотехнологічних і молекулярно-генетичних методів (рис. 2).

**Сучасні вітчизняні високопродуктивні сорти
і гібриди зернових культур**

**Рис. 2 – Сучасні вітчизняні високопродуктивні сорти
і гібриди зернових культур**

Генетичне різноманіття рослин, які зберігаються в Інституті рослинництва імені В.Я. Юр'єва НААН широко залучається до селекційного процесу. Особливе значення мають джерела стійкості до негативних біо- та абіотичних чинників обумовлених глобальними та регіональними змінами клімату.

На жаль, частина колекції насіння, яка знаходилася на окупованій ворогом території, була розгромлена. Питання збереження вітчизняного національного надбання – банку генетичних ресурсів

рослин було розглянуто на міжнародному рівні до вирішення якого терміново долучилася міжнародна продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО). У результаті – прийнято спільне рішення щодо перевезення колекції та створення дублетного сховища на базі Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН. На сьогодні забезпечено її належне зберігання. Національна академія аграрних наук України разом з ФАО розробили Стратегію, яка передбачає план відновлення системи генетичних ресурсів рослин для сільського господарства в Україні.

Одним із вагомих викликів для аграрної науки є відкритість ринку насіння України та приєднання до насінневих схем Організації економічного співробітництва та розвитку, що посилює конкуренцію та/але створює нерівні умови для впровадження селекційних наробок вітчизняних компаній, зокрема, установ НААН.

Так у 2023 році науковими установами Академії вироблено для реалізації під урожай 2024 року – 8,96 тис. тонн базового та базового насіння озимих культур, сертифікованого насіння – 6,19 тис. тонн, а його реалізація становила лише 2,92 тис. тонн.

Аналогічна динаміка відслідковується і по ярих сільськогосподарських культурах.

Використання можливості введення у насінництво зразків, що не потребують реєстрації, призводить до звуження та можливої втрати сегменту ринку вітчизняними компаніями. Відповідна ситуація призводить до розповсюдження неліцензійного вирощування, контрафактного та сфальсифікованого насіння. Важливо наголосити, що саме вітчизняна селекція, яка функціонує у конкретних природно-кліматичних умовах найбільше відповідає вимогам виробництва в Україні.

Формування програм наукових досліджень, які виконуються у 2021-2025 роках відбувалося після прийняття Європейським Союзом «Європейського Зеленого курсу». Відповідно Академією прийнято рішення щодо корегування тематики досліджень з врахуванням українських пріоритетів вищезазначеного рішення та «Програми дій з переходу до кліматично-нейтральної Європи до 2050 року». Головними цілями Європейського зеленого курсу є перетворення Європи на кліматично-нейтральний континент, під-

вищення добробуту громадян, захист біологічного різноманіття, екологізація економіки.

Ще одним із викликів є значні екологічні проблеми, спричинені війною, адже відбувається викид великої кількості шкідливих речовин в атмосферу, ґрунт та водні об'єкти. На жаль, негативні екологічні наслідки мають довгостроковий характер і потребуватимуть дієвих заходів для їх подолання. Одним із шляхів вирішення цього питання, на думку науковців НААН, може бути культивування: буряків цукрових, сорго, промислових конопель та інших культур які є дієвим інструментом поглинання оксиду вуглецю (один гектар посівів поглинає від 9 до 18 тонн CO₂).

Важливі розробки для використання земель (малопродуктивних та деградованих (маргінальних), які не придатні для вирощування сільськогосподарської продукції впроваджує Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН, створюючи плантації швидкорослих багаторічних деревних (верба, тополя, павловія та інші) та злакових (міскантус, свічграс та інші) культур, для отримування необхідної кількості біомаси з високими показниками якості.

Селекційні дослідження в цій науковій установі спрямовано на створення сортів і гібридів сільськогосподарських культур толерантних до посухи та придатних до низьковуглецевих технологій вирощування і перероблення біоенергетичних культур для виробництва різних видів біопалива: рідкого, газоподібного та твердого. Також розроблено методи створення нових сортів і гібридів однорічних та багаторічних біоенергетичних культур з високою продуктивністю та енергетичною цінністю, з пониженим вмістом фенольних сполук та зольних елементів.

На сьогодні частка біомаси у валовому кінцевому енергоспоживанні країни становить 1,78 %. Щорічно в Україні для виробництва енергії використовується близько 2 млн. тонн умовного палива біомаси різних видів, що створює передумови для розвитку біоенергетики. Поряд з тим в Україні є великі площі малопродуктивних і «маргінальних» земель, на яких доцільно вирощувати значні обсяги біомаси високопродуктивних енергетичних культур (верба, тополя та ін.). Загальний потенціал біомаси, доступний для біоенергетики, становить майже 90 млн тонн, проте використову-

ється лише 11,6 %. Потенціал виробництва в Україні біогазу на основі спеціально вирощених біоенергетичних культур та органічних відходів може сягати понад 27 млрд. м³ на рік, що дозволило б повністю відмовитись від імпорту природного газу (рис. 3).

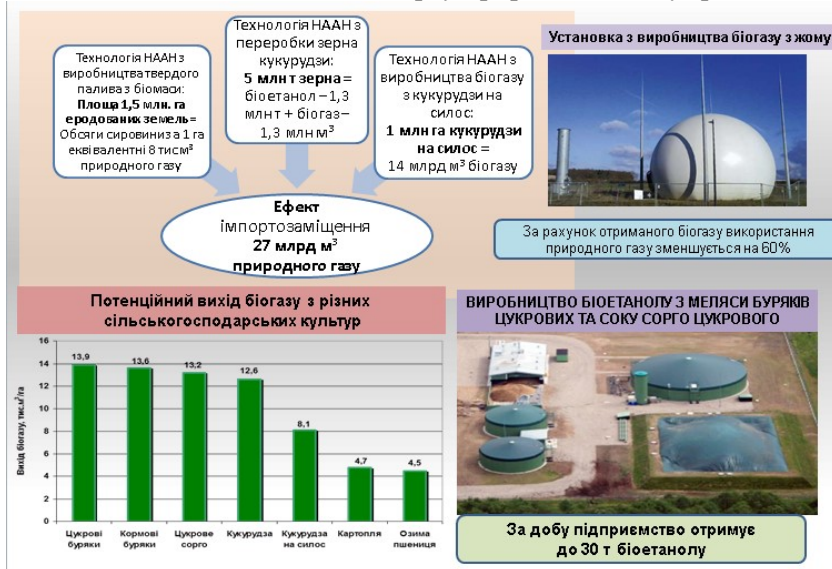

Рис. 3 – Шляхи забезпечення енергонезалежності України

3. РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА

У галузі тваринництва наразі формується близько 30%, а в кращі роки цей показник сягав 50 % валового сільськогосподарського виробництва. Однак, попри її надзвичайну важливість для вітчизняної економіки, фактичний її стан впродовж останніх років не відповідає потенційним можливостям і характеризується стійкою тенденцією до скорочення чисельності майже всіх видів сільськогосподарських тварин.

Ускладнення експорту, зрушення в структурі витрат та цін на продукцію, пов'язані з надзвичайним подорожчанням логістичних процедур і загостренням виробничих, фінансових та інвестиційних ризиків, обумовлених воєнними діями, прискорили скорочення вітчизняного виробництва продукції тваринництва, як надзвичайно чутливої підгалузі сільськогосподарського виробництва. Водночас тенденції до зменшення поголів'я сільськогосподарських тварин й відповідно обсягів виробництва продукції, лише поглибилися.

Так, поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ) з 4,8 млн голів у 2010 році скоротилось на 53% і складає – 2,6 млн голів, корів – відповідно на 49,5% з 2,7 млн до 1,3 млн голів, свиней – на 65,5% з 7,5 млн до 4,9 млн голів, овець і кіз – на 62% з 1,8 млн до 1,1млн голів. Останнього року поголів'я ВРХ в Україні порівняно з 2022 роком скоротилося на 200 тис. голів, або 8%, корів на 95 тис. голів, або 7%.

Близько 38% ВРХ утримується на промислових підприємствах, а 62% – у господарствах населення. За наявності у населення 944 тис. корів з ними не проводиться навіть елементарна селекційно-племінна робота, штучним осіменінням перевіреними і допущеними до використання плідниками охоплено в кращому разі 20% поголів'я корів, а щодо свиноматок та вівцематок практично не застосовується.

Замість збалансованого виробництва м'яса різних видів тварин акценти зміщено на виробництво м'яса птиці, частка якої у структурі споживання м'яса зросла з 11,6 % до 61 %, а виробництво яловичини, кролятини та баранини суттєво зменшено.

За останні роки в Україні зникло 15 вітчизняних порід і порідних груп (14,3% світового списку) сільськогосподарських тварин, а саме: чотири породи коней, три породні групи свиней, три породи великої рогатої худоби, три породи овець та дві породи кіз. Лише 20% племінних породних популяцій перебувають поза зоною ризику істотного зменшення поголів'я.

Втрачено ринкову перспективу виробництва таких видів продукції тваринництва як вовна смушки, хутро кролів, шовк.

Тому завданням держави, на наш погляд, є застосування регуляторних інструментів та важелів, яке б дозволило створити належні умови і стимули для запуску дієвих механізмів збереження виробничого потенціалу товаровиробників, стабілізації кількості поголів'я сільськогосподарських тварин та зростання обсягів виробництва продукції, а також зниження імпортозалежності внутрішнього ринку продукції тваринництва та нарощування ресурсів виробничих процесів в галузі.

Зазначена проблема була постійно в полі зору Президії НААН. Ще у 2017 році науковцями Академії було розроблено концептуальні засади, цільові параметри та шляхи розвитку галузі тваринництва на період до 2030 року (рис. 4).

Рис. 4 – Концептуальні засади та цільові параметри розвитку тваринництва до 2030 року

Цього року Академією за поданням Відділення зоотехнії було надано пропозицію до РНБО щодо необхідності прийняття Державної цільової економічної програми розвитку тваринництва на період до 2033 року, яка знайшла своє відображення у рішенні РНБО, введеного в дію Указом Президента України від 9 жовтня 2023 року № 681/2023.

Головною метою на ближню перспективу (2 роки) повинна стати стабілізація поголів'я сільськогосподарських тварин та запровадження комплексу організаційно-управлінських рішень, спрямованих на розвиток галузі у післявоєнний період.

Концептуальне бачення Академією розвитку галузі тваринництва на десятирічну перспективу полягає у пріоритетному розвитку крупних інвестиційно привабливих промислових підприємств, які можуть забезпечити умови для досягнення високої продуктивності тварин і конкурентоспроможності виробництва. Разом з тим, зважаючи на те, що особисті селянські господарства ще довгий час будуть відігравати важливу роль необхідне подовження і посилення державного стимулювання ведення тваринництва у фермерських і особистих селянських господарствах.

До першочергових заходів слід віднести необхідність здійснення регуляторних впливів у вигляді запровадження стимулів, заборон та визначення правил, процедур й порядків їх застосування щодо:

1. Збереження внутрішнього виробництва, наявного поголів'я та генетичних ресурсів.
2. Відновлення ланцюгу постачань кормів між підприємствами різних масштабів та розмірів виробництва.
3. Стимулювання активізації експорту продуктів переробки молока на відкритий на даний час для української продукції європейський ринок, що спонукатиме виробників до збільшення його внутрішнього виробництва на основі гармонізації інтересів виробників сировини, переробників, посередників та імпортерів шляхом застосування фіскальних, тарифних та нетарифних методів.
4. Впорядкування системи контролю якості при виробництві, реалізації та перепродажу тваринницької продукції.

В рамках проектів іноземної підтримки, перспективним вбачається можливість створення і використання вітчизняних ресурсів,

зокрема акумульованих у Фонді розвитку тваринництва за рахунок цільових відрахувань від вартості високорентабельного експорту зерна за ставкою, яка зменшується в залежності від рівня розвитку тваринництва у господарствах-експортерах.

Існуюча система селекції у тваринництві за основними параметрами (система збору інформації, система випробування та методологія оцінки племінної цінності тварин, ведення обліку продуктивності тварин тощо) не відповідає сучасним стандартам країн ЄС. Практично не діє Закон України «Про племінну справу у тваринництві», зокрема в частині функціонування Загальнодержавної програми селекції у тваринництві та контролю за веденням племінної справи в країні.

Така ситуація зумовила зниження конкурентоспроможності вітчизняних племінних ресурсів порівняно із зарубіжними та збільшення їх імпорту, а також повну втрату впливу вітчизняних племінних підприємств на окремі підгалузі тваринництва (промислове м'ясне та яєчне птахівництво, свинарство, спортивне конярство). Масштаби імпорту селекційного матеріалу за окремими сегментами галузі набули критичного значення і становлять у молочному скотарстві (сперма, плідники) – 90%, у свинарстві – 60% (плідники), 30% (маточне поголів'я); у промисловому птахівництві: м'ясному – 95%, яєчному – 84% (табл. 3).

Таблиця 3 – Залежність тваринництва від імпорту селекційного матеріалу (сперма, плідники, молодняк тощо)

Галузь	Відсоток імпорту
Молочне скотарство:	
Плідники	90
Свинарство:	
Плідники	60
маточне поголів'я	30
Вівчарство	5
Промислове птахівництво:	
м'ясне	100
Яєчне	84

В результаті відбувається зниження конкурентоспроможності вітчизняних племінних ресурсів, а також повна втрата впливу на окремі підгалузі тваринництва.

З огляду на зазначене, потребує нагального перегляду законодавча база з питань розведення сільськогосподарських тварин і прий-

няття нового закону України і підзаконних актів щодо селекції в галузі тваринництва, гармонізованих з європейськими аналогами.

Слід відмітити тенденцію щодо зменшення мотивації щодо ведення тваринництва у фермерських і особистих селянських господарствах та небажання займатись тваринництвом у абсолютній більшості агрохолдингів.

Певною мірою, це зумовлено низьким ступенем експорту продукції тваринництва з доданою вартістю, зменшенням об'ємів і звуженням номенклатури харчових продуктів тваринного походження масового споживання через низьку купівельну спроможність населення країни.

Виробництво продукції тваринництва, потребує модернізації, розширення асортименту та підвищення якості продукції, відкриття нових ринків.

Визначення стратегічних орієнтирів і перелік першочергових заходів обумовлюється об'єктивними характеристиками реальної органічної структури капіталу, розміщеного у вітчизняному аграрному виробництві, адже він є найбільш сконцентрований в структурах холдингового типу та великих підприємствах, орієнтованих, переважно, на виробництво продукції рослинництва.

Саме тому, на фоні законодавчого закріплення функціонування ринку землі сільськогосподарського призначення, пропонується використання індикаторів, які змусять агрохолдинги та великотварні підприємства до змін у своїй галузевій та товарній спеціалізації в бік розширення виробництва продукції тваринництва, що стимулюватиме також розвиток польового кормовиробництва та збільшення обсягів використання органічних добрив під польовими сівозмiнами.

На наш погляд, потребує опрацювання питання щодо зобов'язання агровиробників різних форм господарювання, які мають у обробітку понад 2 тис. га ріллі, в обов'язковому порядку займатися тваринництвом в обсягах, які визначені нормативами щільності поголів'я сільськогосподарських тварин.

Дотримання цих нормативів може бути досягнуто через ряд інструментів:

- Нормотворчі засоби. Встановлення та посилення нормативно-правових актів, які визначають стандарти щодо щільності поголів'я тварин.
- Фінансові заохочення.
- Освіта та набуття професійних компетентностей.
- Демонстраційні проєкти, розширення співпраці держави з галузевими асоціаціями товаровиробників.
- Введення дієвої системи сертифікації, яка підтверджує дотримання нормативів щільності поголів'я.
- Моніторинг.
- Надання товаровиробникам доступу до новітніх технологій.

Вченими НААН обґрунтовано моделі об'єднання ресурсів фермерських господарств і ферм сімейних домогосподарств у сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи як самостійного сегменту ринку молока та молочної продукції. Розроблено проєкти міні ферм з переліком обладнання, поопераційними картами технологічних процесів і техніко-економічним обґрунтуванням (рис. 5).

Рис. 5 – Концептуальні засади забезпечення виробництва якісного молока у господарствах населення та фермерів

Актуальним питанням наукового супроводу відновлення тваринництва України є вирішення проблеми біологічної безпеки та біологічного захисту – важливої складової національної безпеки

держави, яке спрямоване на мінімізацію біологічних ризиків, пов'язаних з профілактикою та виникненням особливо небезпечних (емерджентних) інфекційних хвороб тварин, у тому числі спільних для людей і тварин (рис. 6).

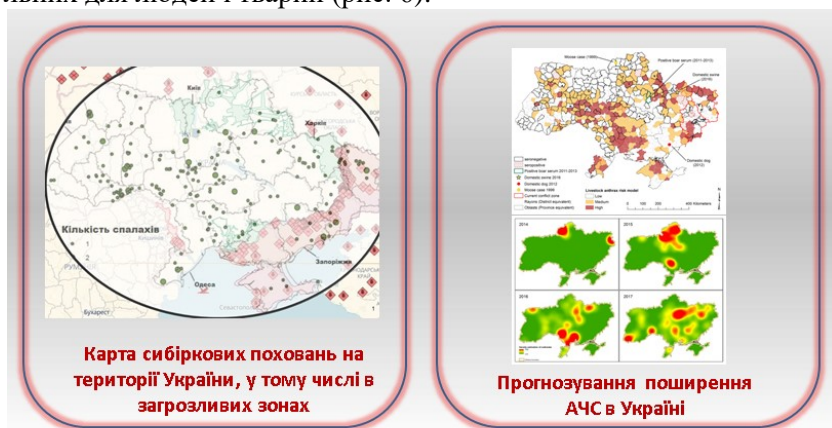

Рис. 6 – Прогнозування ризиків

Першочерговими викликами у галузі ветеринарної медицини є:

- неконтрольоване переміщення тварин, техніки та людей на тимчасово-окупованих територіях, у зоні бойових дій та звільнених територіях;
- відсутність належного ветеринарного забезпечення та супроводу тваринницьких господарств, контролю чисельності та щільності популяції диких тварин на окупованих територіях і в зоні бойових дій;
- контамінація агропромислової продукції патогенами та токсикантами в умовах воєнних дій.

Аналіз стану сучасної епізоотичної ситуації в Україні і сусідніх державах дає підстави спрогнозувати зниження біологічної безпеки тваринництва в Україні щодо таких транскордонних та особливо небезпечних інфекцій захворювань тварин і людей як сказ, ящур, лептоспіроз, бруцельоз, нодулярний дерматит ВРХ, лістеріоз, туляремія, грип та ньюкаслська хвороба птиці.

Викликає небезпеку можливе повторне виникнення в господарствах хвороб великої рогатої худоби – лейкозу та туберкульозу

зу, епізоотії, які багаторічними зусиллями науковців та практиків практично були ліквідовані. Однак, діагностичні дослідження на територіях, де велись активні бойові дії щодо цих інфекцій, наразі відсутні або різко скоротились.

Враховуючи вищезазначене, зусилля науковців ветеринарної медицини будуть спрямовані на дослідження за такими основними напрямками (рис 7):

Рис. 7 – Першочергові виклики галузі ветеринарної медицини

- проведення моніторингових досліджень;
- розроблення нових та запровадження існуючих вітчизняних засобів.

4. ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Стабільний розвиток сільськогосподарського виробництва безпосередньо пов'язаний з використанням земель, станом родючості ґрунтів та регулюванням земельних відносин.

Ці питання мають важливе значення і повинні бути пріоритетними в державі й вирішуватися зусиллями всього суспільства.

З метою підвищення родючості ґрунтів економічно розвинуті країни спрямовують на це величезні фінансові ресурси, застосовують значні обсяги мінеральних і органічних добрив, активно ведуть боротьбу зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур, запобігають ерозії, проводять вапнування ґрунтів тощо (рис. 8).

Рис. 8 – Використання земель та регулювання земельних відносин

Концепцією Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель, яка схвалена Урядом у січні 2022 року визначено, що однією з причин нераціонального використання земель України є відсутність єдиної державної системи їх охорони.

Конституція України зафіксувала суспільне значення землі для Українського народу і принципи її особливої охорони як основного національного багатства. Основним багатством земля визначається не її вартісними показниками в ринковій економіці, а

своєю незамінністю як засіб виробництва у сільському господарстві, оскільки біля 98 % загального обсягу продовольства виробляється з землі.

До жовтня 2023 року, відповідно до Концепції Загальнодержавної програми від 19.01.2022 р. на розгляд Уряду не подано проєкт самої Програми, а зміни в Концепцію, обумовлені воєнним станом, не провадилися. Вказане затримує подання проєкту програми на затвердження Верховної Ради України і унеможлиблює здійснення обґрунтованого перерозподілу земель і пришвидшення реалізації інвестиційних проєктів, спрямованих на відновлення економіки під час воєнного стану та у відбудовний період (впродовж 10 років припинення воєнного стану).

Вносилися пропозиції, щоб реалізацію вказаних проєктів провадити на землях сільськогосподарського призначення та/або на землях промисловості, крім земель в межах територій міст – центрів областей, Києва та Севастополя, без зміни цільового призначення та відшкодування збитків і втрат сільськогосподарського виробництва. Проте, на думку наших науковців, вони не узгоджуються з конституційними положеннями щодо особливої охорони земель та приписами ст. 23 Земельного кодексу щодо пріоритетності земель сільськогосподарського призначення з іншими категоріями земель.

Нелогічним виглядає і виключення із законодавства відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва у зв'язку з вилученням угідь згідно із Законом (№ 2698 – IX від 19.10.2022 р.). Ця правова норма, яка існувала понад 60 років в Україні, по-суті залишалася майже єдиним фінансовим ресурсом охорони земель. Оскільки землі лісогосподарського призначення переважно є державними, захист їх є надійнішим, а втрати лісогосподарського виробництва в Законі залишено. Сільськогосподарські угіддя, охорона яких є об'єктом особливої державної безпеки, не знайшли захисту. А це майже 700 млн грн на рахунках місцевих рад.

В нинішніх умовах докорінного удосконалення вимагає система контролю за використанням і охороною земель. Зараз державний контроль покладено на Держгеокадастр, а за виконанням законодавства про охорону земель – на Держекоінспекцію. Цей контроль також здійснюється виконкомками сільських, селищних, мі-

ських рад, при чому вони набувають повноважень у разі прийняття відповідною радою рішення про проведення такого контролю.

Покладення на Держгеокадастр повноважень по здійсненню державного контролю за діяльністю, яка відноситься до його сфери (землеустрій, держгеокадастр, охорона земель, моніторинг земель і ґрунтів) має свої вади. Через відсутність необхідної землевпорядної документації занедбано кількісний і якісний облік земель, а сучасний стан моніторингу не дозволяє здійснювати аналіз і визначати прогностичні показники розвитку землекористування.

Відсутність системи нормативно-правових актів, нормативних документів, зокрема норм і правил у сфері землеустрою, нормативів щодо охорони земель і відтворення родючості ґрунтів стримує раціональне використання та належну охорону земель. Серед них визначальна роль належить конкретизації правових основ, принципів та положень щодо реалізації конституційного припису про особливу охорону земель як основного національного багатства. Створення єдиної системи охорони земель з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, та зосередження проведення землевпорядкування на створення економічного та екологічнобезпечного середовища і розвиток продуктивних сил країни можна вважати основними завданнями землеохоронної діяльності у повоєнний період.

Також залишається несформованою система документації із землеустрою щодо прогнозування та планування землекористування, яка, згідно Конституції України, Земельного кодексу України, Законів України «Про землеустрій», «Про охорону земель», «Про державні цільові програми» повинна включати загальнодержавну цільову програму використання та охорони земель, відповідні регіональні програми, схеми землеустрою адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад, комплексні плани просторового розвитку території територіальної громади.

При цьому, відповідно ст. 85 Конституції України Загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, затверджуються Верховною Радою України. Тобто їх розроблення є конституційним обов'язком.

Основним Законом (ст. 116, 119, 138, 142) також регулюються питання у галузі земельних відносин, які реалізуються Кабінетом Міністрів, Радою Міністрів АРК, органами місцевого самоврядування та виконавчої влади щодо розроблення програм (схем) на відповідних рівнях.

В нинішніх умовах зростає роль, розширюється структура і склад моніторингу довкілля та використання сучасних інформаційних технологій для забезпечення прозорості даних. У складі національної інфраструктури геопросторових даних функціонує автоматизована система моніторингу земель і ґрунтів, адміністратором якої визначено Державне підприємство або Державну установу, що належить до сфери управління Держгеокадастру. За її допомогою здійснюється збирання, передавання, збереження, оброблення та аналіз інформації про стан земель і ґрунтів.

Україна має позитивний досвід ведення моніторингу земель в Україні, запровадженого з 1993 році. Однак, у нинішньому Земельному кодексі не міститься таких його видів, як моніторинг ґрунтів, моніторинг земельних відносин, моніторинг ринку земель. Лише моніторинг земель був складовою частиною в системі моніторингу довкілля.

Важливим фактором особливої охорони земель, як основного національного багатства і прискореного вирішення проблем оптимізації землекористування у сучасних воєнних умовах та у післявоєнний період може стати запровадження землевпорядного моніторингу, зокрема на фоні існування містобудівного моніторингу при виконанні окремих видів землевпорядних робіт. Через цей механізм можливе більше дієве забезпечення принципів науково-обґрунтованого розподілу земельних ресурсів, організації раціонального використання та охорони земель, формування сприятливого природного середовища, узгодженості економічних, екологічних і соціальних інтересів суспільства.

Протягом останніх років особливо загострюється питання відновлення родючості ґрунтів. Основними причинами втрати родючості є недооцінення реальної загрози деградаційних процесів для теперішнього і особливо для наступних поколінь, незбалансоване і науково необґрунтоване землекористування, призупинення дії, фактично з 1991 року, державних і обласних програм охорони

земель, відсутність ефективних механізмів виконання законів про охорону земель, не гармонізований з європейським моніторинг ґрунтів.

Значної шкоди ґрунтовим ресурсам завдала військова агресія російської федерації. В умовах воєнних дій ґрунтові ресурси зазнають масштабної руйнації, погіршення якості, поширення деградації - механічної, фізичної, хімічної, фізико-хімічної і біологічної, забруднення та засмічення.

Під впливом воєнних дій знаходиться більше 15 млн га земель сільськогосподарського призначення. За розрахунками фахівців ННЦ «Інститут ґрутознавства та агрохімії імені О.Н. Соколовського» збитки оцінюються в 15 млрд доларів (рис. 9).

Рис. 9 – Вплив воєнних дій на ґрунтовий покрив України, Харківської області, Харківського району

Пріоритетним напрямом охорони і раціонального використання земель є призупинення зменшення вмісту гумусу, досягнення його бездефіцитного балансу, скорочення викидів CO_2 з ґрунту, збагачення ґрунтів поживними речовинами, захист від ерозії, рекультивация земель.

В умовах воєнних, ресурсних та екологічних обмежень виникає необхідність переходу до адаптивно-ландшафтних систем землеробства, які є наступним етапом ландшафтно-екологічної де-

талізації і господарсько-економічної адаптації зональних систем землеробства.

Науковцями ННЦ «Інститут землеробства НААН» розроблено науково-методичні положення сучасної моделі ґрунтозахисної адаптивно-ландшафтної системи землеробства, яка передбачає раціоналізацію землекористування і забезпечує оптимізацію структури та співвідношення сільськогосподарських угідь, за урахування екологічних та ресурсо-економічних обмежень, визначаючи основним критерієм оптимізації - захист сільськогосподарських угідь від деградаційних процесів, що забезпечить високу продуктивність та екологічність сільськогосподарського виробництва у процесі землевпорядного проектування.

Сьогодення вимагає подальшого удосконалення усіх ланок систем землеробства, у першу чергу систем різноротаційних сівозмін, з метою раціонального використання, збереження і підвищення родючості сільськогосподарських угідь. Науковцями аграрної науки розроблені основні принципи побудови систем сівозмін для різних ґрунтово-екологічних зон України з урахуванням різних форм власності і спеціалізації, скориговано структуру посівних площ у зв'язку з несприятливими погодними умовами.

Основними напрямками збереження родючості ґрунтів є внесення мінеральних й органічних добрив, а також проведення хімічної меліорації (вапнування кислих та гіпсування солонцюватих і солончакуватих ґрунтів).

В Україні, починаючи з 2000 року відбувається поступове нарощування обсягів згаданих заходів, окрім внесення органічних добрив (табл. 4).

За 2020-2021 рр. було внесено мінеральних добрив на рівні 1990 р. Зростання показників кислотності ґрунту обумовлює погіршення його якості, що в подальшому негативно позначається на урожайності сільськогосподарських культур та якості продукції. Як наслідок – зниження прибутковості агропідприємств. Теж саме стосується і солонцюватих та засолених ґрунтів, втрати врожаю на яких становлять 10-50%, залежно від рівня солонцюватості.

Таблиця 4 – Внесення мінеральних, органічних добрив та проведення хімічної меліорації ґрунтів

Роки	Внесення добрив		Хімічна меліорація	
	Мінеральних, кг/га	Органічних, т/га	Вапнування, тис. га	Гіпсування, тис. га
1990	141	8,6	1439,2	304,7
1995	33	3,2	267,8	16,7
2000	13	1,3	23,9	5,0
2005	32	0,8	41,6	2,7
2010	58	0,5	73,2	4,4
2015	79	0,5	88,1	7,1
2020	140	0,6	118,8	11,1
2021	142	0,6	158,0	16,7
2022	126	0,67	96,3	6,6
2023*	131	0,7	104,0	7,2
Потреба	250-260	8-16	1550-1650	300-310

* Прогнозні розрахунки

Потреба у мінеральних добривах під урожай сільськогосподарських культур у 2022 році становила 254 кг/га, а фактично було внесено – 126 кг/га, що у понад 2 рази менше потреби. Для забезпечення бездефіцитного балансу гумусу необхідно щороку вносити 340 млн т органічних добрив, або 8-16 т/га залежно від природно-кліматичної зони.

Для реалізації заходів зі збереження і відтворення родючості ґрунтів сільськогосподарським виробникам потрібна державна підтримка: пільгове кредитування, економічне стимулювання, дотації тощо.

На часі проведення наукових пошуків, спрямованих на отримання нових знань щодо функціонування землеробських систем та окремих їх складових в умовах воєнних дій та після їх завершення з метою створення новітніх наукових продуктів, здатних забезпечити збільшення обсягів виробництва конкурентоспроможної продукції землеробства.

Незважаючи на повноцінне функціонування ринкового обігу земель с.-г. призначення та отримане право повноцінного розпоряджатись паями, цей процес не набрав широкого розповсюдження. Переважна більшість трансакцій щодо переходу прав власності на землі с.-г. призначення відбуваються за свідоцтвом на право на спадщину. За більше ніж 2 роки через договори купівлі-продажу було відчужено 390,1 тис. га (табл. 5).

Таблиця 5 – Структура угод щодо переходу права власності на земельні ділянки с.-г. призначення в Україні за 2021-2023 роки (станом на 01.10.2023 р.)

Тип угоди	Угоди		Площа	
	к-сть	частка, %	га	частка, %
Свідоцтво про право на спадщину	497 885	69	893 616	2,3
Договір купівлі-продажу	177 614	25	390 137	1
Договір дарування	41 963	6	87 981	0,2
Договір міни	1 260	0,2	2 503	0,01

Фермерство є основою аграрного ладу країн ЄС. Всі зміни в аграрній сфері європейських країн щодо умов оподаткування, розподілення фінансових ресурсів, надання державної підтримки, організації виробництва, реформування земельних відносин, функціонування ринкового обігу земель с.-г. призначення тощо, відбувається з огляду на розвиток та підтримку фермерства. Дослідження структури угод щодо переходу права власності на земельні ділянки в Україні, за 2021-2023 роки свідчить, що частка угод купівлі прав власності на землі для ведення фермерського господарства є дуже низькою – 1,2%. Натомість, частка угод купівлі прав власності на землі ОСГ – 49%, а для товарного с.-г. виробництва – 45,5% (рис. 10).

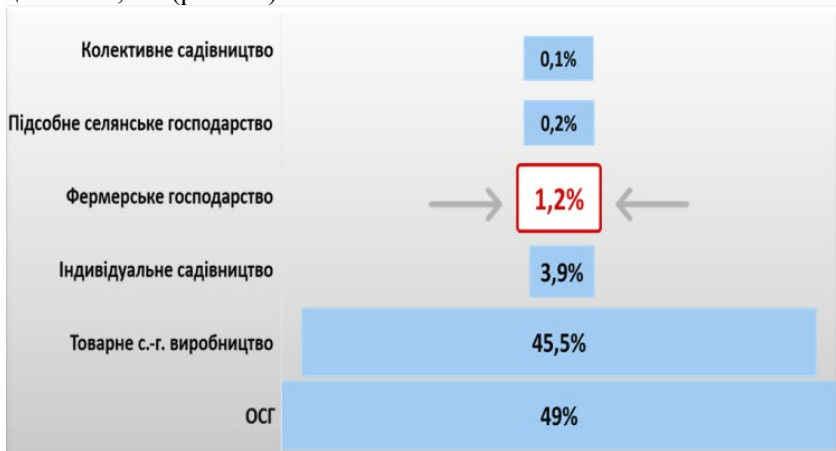

Рис. 10 – Структура угод щодо переходу права власності на земельні ділянки залежно від їх цільового призначення в Україні, за 2021-2023 роки (станом на 01.10.2023 р.)

Ціна ріллі за угодами купівлі-продажу прав власності на землі для ведення фермерського господарства в Україні в середньому складає 28,9 тис. грн/га (рис. 11). Динаміка ціни ріллі не фіксує значних коливань, найменше значення спостерігалось на старті ринку – у липні 2021 року 19 тис. грн/га, а найбільше у травні 2022 року 36 тис. грн/га.

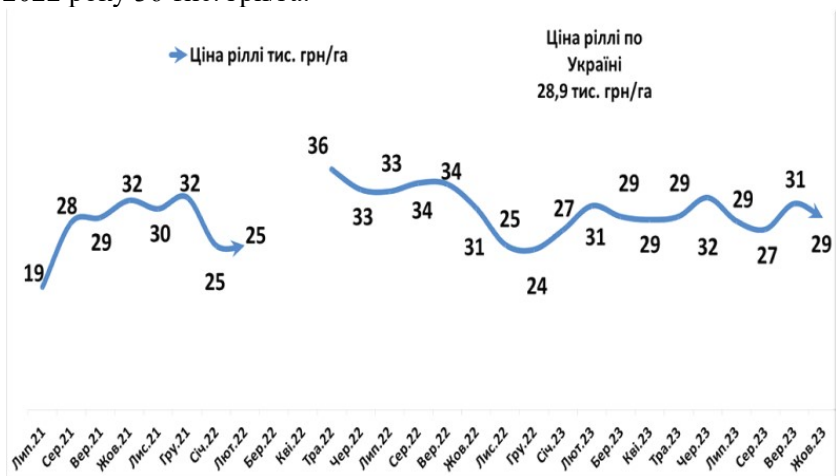

Рис. 11 – Динаміка ціни ріллі за угодами купівлі-продажу земель фермерських господарств в Україні, за 2021-2023 роки (станом на 01.10.2023 р.)

Дані моніторингу свідчать, що ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення в Україні, у тому вигляді якому зараз він функціонує – не сприяє підтримці та розвитку фермерства.

Поки що ринковий обіг земель не виправдав загальних сподівань, які на нього покладались. Із запуском ринку не відбулось суттєвого збільшення вартості землі, надходжень інвестицій в сільське господарство, формування ефективного власника земель, отримання с.-г. виробниками фінансових інструментів через заставу права власності на землю, розвитку сільських територій, формування заможного селянства тощо.

Звичайно, на заваді цих зрушень стала війна. Але існує і ряд інших причин:

- Відсутність дієвих механізмів регулювання ринкового обігу земель (переважне право купівлі).

- Відсутність інституціонального забезпечення ринку земель - державної земельної агенції. Наразі такі функції частково виконує Держгеокадастр (є розпорядником земель державної власності), що суперечить досвіду зарубіжних країн в тому числі ЄС.

- Неготовність банківської системи забезпечити ринок земель кредитними ресурсами. За час функціонування ринку земель не було надано жодного кредиту на купівлю земель с.-г. призначення.

Передбачається, що з 1 січня 2024 року права власності на землі с.-г. призначення зможуть купувати також юридичні особи, створені і зареєстровані за законодавством України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України та/або держава, та/або територіальні громади, територіальні громади та держава.

Дозвіл купівлі земель юридичним особам та збільшення для них розмірів площ, тоді як фермери фактично позбавлені фінансових інструментів, не мають змоги конкурувати з юридичними особами та фактично позбавлені переважного права на купівлю земель – взагалі позбавляє змоги участі фермерів у ринку земель с.-г. призначення.

Дозвіл купівлі земель для юридичних осіб призведе до короткострокового зростання ціни землі та активності ринку (кількість угод) – по суті юридичні особи які наразі орендують земельні ділянки будуть намагатись викупити їх у свою власність. В цілому для аграрної галузі це ніяких позитивних зрушень не принесе. В свою чергу для фермерства ситуація зміниться в гіршу сторону, так як конкурувати з юридичними особами на ринку земель с.-г. призначення без належної підтримки держави вони не зможуть.

Тому, на наш погляд, доречно розглянути питання щодо відтермінування строків уведення другого етапу ринкового обігу прав на земельні ділянки для юридичних осіб на післявоєнний період. Ця норма ініційована Конгресом вчених економістів-аграрників та Всеукраїнським конгресом фермерів і викладена в проєкті Закону України «Про внесення змін до розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо відтермінування набуття юридичними особами прав на купівлю земельних ділянок сільськогосподарського призначення (реєстр. № 9341 від 29.05.2023 р.).

За повномасштабного вторгнення РФ в Україну площа зрошуваних земель (Херсонська, Миколаївська, Запорізька, та Дніпропетровська обл.) скоротилась на 70%, обсяги подачі води на зрошення зменшились у 5,4 рази, а площа осушуваних земель (Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська та Сумська обл.) щонайменше на 30% зазнала ушкоджень внаслідок підтоплення, мінування та безпосередніх руйнувань дренажних систем, які втратили експлуатаційну працездатність, що не дає можливості максимально використовувати потенціал сортів і гібридів сільськогосподарських культур за одночасного регулювання водного режиму. Так, за даними Державного агентства водних ресурсів України із наявних 2,178 млн. га зрошуваних земель технічний стан інженерної інфраструктури в останні роки дозволяв проводити поливи (до початку повномасштабної військової агресії РФ, але без АР Крим) на площі не більше 550 тис. га., в 2022 році було полито лише 305 тис. га, а в цьому році менше 100 тис. га.

Підрив греблі Каховської ГЕС спричинив екологічну катастрофу, в результаті якої було затоплено 620 км² суші, постраждало 333 тис. га природоохоронних територій і 11,294 тис. га лісових територій, фактично залишив без джерела води 94% зрошувальних систем в Херсонській, 74% - в Запорізькій та 30% - в Дніпропетровській областях.

У зв'язку з цим нагальним є створення нової концепції ведення землеробства шляхом впровадження ґрунтозахисних, ресурсозберігаючих, екологічно адаптованих технологій на засадах не поливного землеробства та розробка комплексу заходів щодо докорінного поліпшення структури сільськогосподарських угідь. З цією метою науковцями Інституту водних проблем і меліорації НААН розроблено та запропоновано до практичного використання комплекс технологічних рішень, які можуть бути впроваджені в умовах воєнної та повоєнної відбудови України, і включають систему діагностування водно-фізичних властивостей ґрунтів, технологію підвищення стійкості та продуктивності рослин, а також інші сучасні ґрунтозахисні й ресурсозберігаючі технології.

5. ІНВЕСТИЦІЙНЕ ТА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ

Динаміка основних показників капіталізації сільського господарства показує, що первісна вартість основних засобів сільського господарства на початок 2022 р. становила близько 600,0 млрд грн., тоді як ринкова справедлива вартість у 2023 році за розрахунками науковців ННЦ «Інститут аграрної економіки» становить близько 1,5 трільйона гривень (рис. 12).

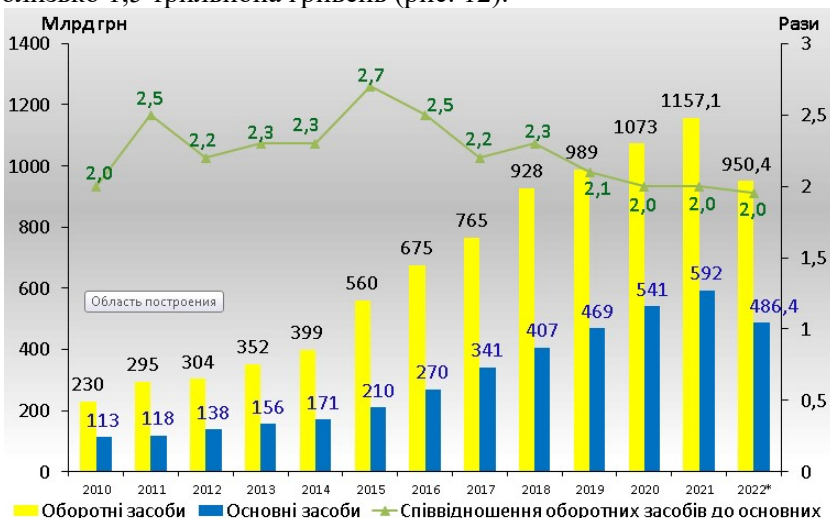

Рис. 12 – Співвідношення між оборотними та основними засобами у сільському, лісовому та рибному господарстві

За 2022-2023 рр. за різними оцінками з урахуванням втрат, пов'язаних із військовими діями було пошкоджено та втрачено основних виробничих засобів сільськогосподарських підприємств на 250-270 млрд. грн, що становить 17,0-18,0 % від їх загальної вартості. У 2023 році рівень капіталізації сільського господарства зменшиться майже на 8,7 млрд. дол. Основні причини: знищене та втрачене майно на окупованих територіях, інфляція, а також відтік інвестицій через ризики викликані війною.

Інвестиційні процеси у сільському господарстві України останній час вирізнялися нестабільним характером та періодичними кризами (2013–2014 і 2019–2020 рр.) (рис. 13).

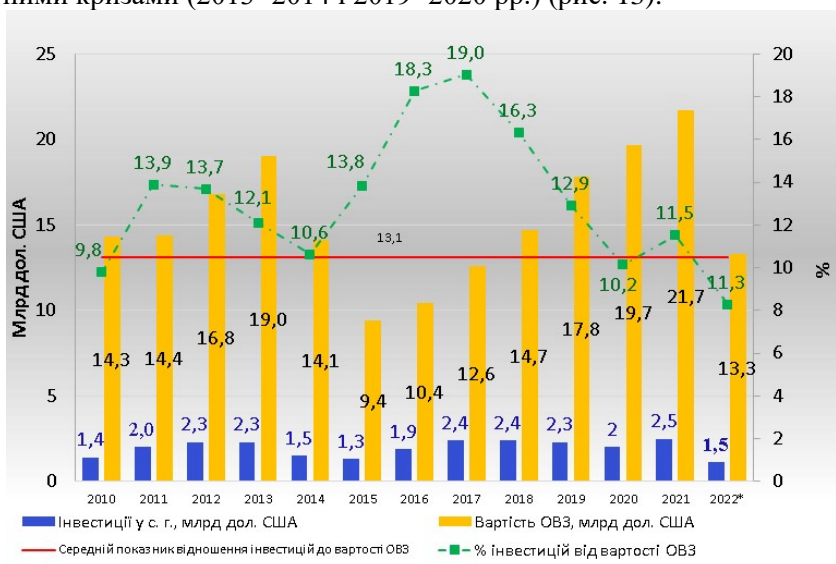

Рис. 13 – Динаміка вартості основних виробничих засобів та інвестицій у сільське господарство

У 2021 р. (довоєнний рік) інвестиційно-інноваційна діяльність агровиробників активізувалася і вийшла на максимальний результат 2,5 млрд. дол. США, що є одним з найкращих результатів за роки незалежності України. Протягом останніх років загальні розміри капітальних інвестицій на гектар угідь становили від 70 до 100 дол. США. Проте, на думку вчених-економістів, лише за умов капіталовкладень від 150 дол. США/га можна стверджувати, що країна розвивається у напрямку інноваційно-інвестиційної модернізації.

У 2022 році відбулося зменшення інвестицій до 1,5 млрд. дол. Їх частка у вартості основних виробничих засобів сільського господарства становила лише 10,6 % від вартості основного капіталу. Нині понад 90,8% усіх інвестицій – це власні кошти підприємств та організацій, 8,5% кредити банків та позики, частка держави становить лише – 0,4%.

Нестабільна динаміка вкладень і порівняно низька інвестиційна активність зумовили не лише недостатні темпи відтворення капіталу, а й рішення інвесторів вкладати кошти у порівняно малокапіталомісткі проекти, що посилило процес декапіталізації сільського господарства.

Найбільші втрати за час повномасштабної війни по тракторах – 18,2 тисячі одиниць повністю знищені і 10,1 тисяч одиниць частково пошкоджені, комбайнів зернозбиральних: знищено 1,6 тис. одиниць та пошкоджено 0,8 тис. одиниць, сівалок відповідно 7,9 та 2,9 тис. одиниць (рис. 14).

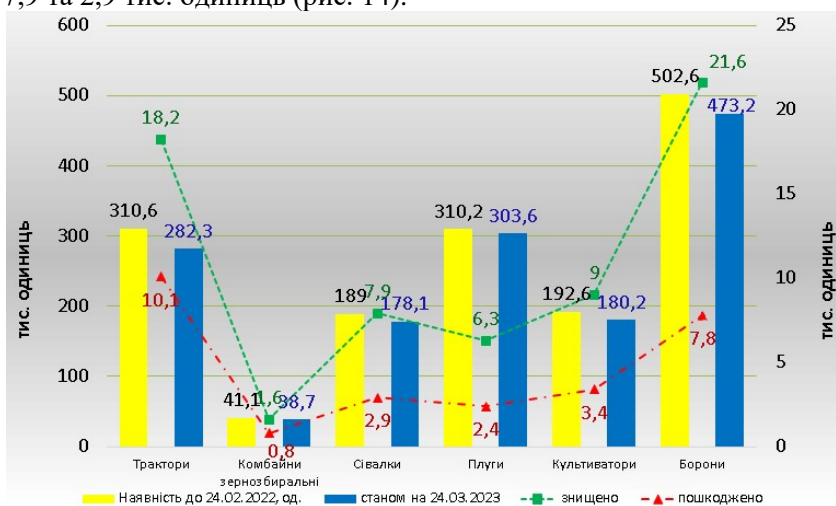

Рис. 14 – Втрати сільськогосподарської техніки у підприємствах та господарствах населення під час повномасштабних воєнних дій, тис. од.

Війна і спричинені нею кризові явища в економіці України призвели до підвищення цін на паливно-енергетичні ресурси в першому півріччі 2022 року на 70 % по бензину і понад 90% по дизельному пальному. Порушення логістики аграрної продукції, постійні обстріли нафтопереробних заводів призвели до підвищення вартості нафтопродуктів та ще більше загострили проблему цінового диспаритету. За останній рік таке зростання становило 1,5-2 раза, залежно від виду сільськогосподарської продукції. В 2018 році 1 т дизпалива вартувала 5,8 т зерна, а в 2022 р. – 9,8 т (в

1,7 раза більше). Аналогічна тенденція зберігається і по іншій сільськогосподарській продукції.

Для сповільнення росту цін та їх стабілізації було зменшено податкове навантаження – знижено з 20 до 7% податку на додану вартість та скасовано акцизний збір. Це дало свій результат, динаміка росту цін сповільнилася (рис. 15).

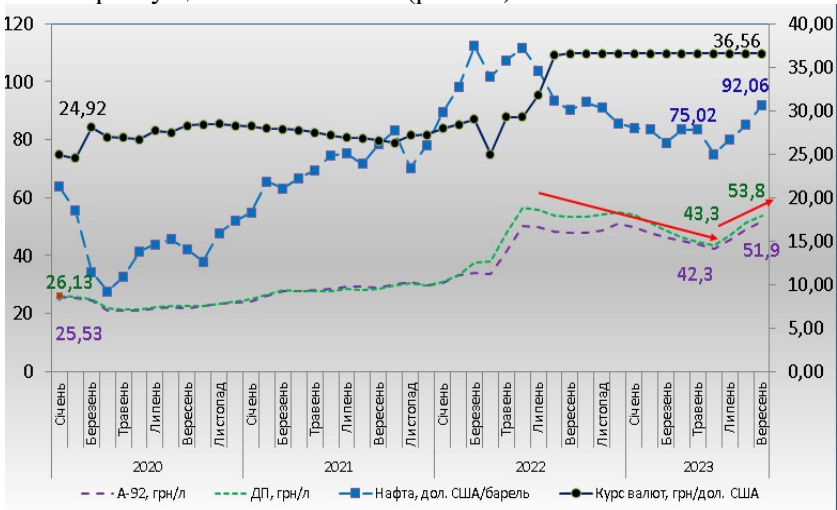

Рис. 15 – Співвідношення світових цін на нафту, бензин, дизельне паливе та курс долара США до грн.

Зростання цін на паливе для сільського господарства було зупинено, та вже у липні-серпні минулого року відбулося їх поступове зниження. На жаль, наразі ми знову констатуємо зростання цін на дизельне паливе та низькооктанові бензини. А відтак сільськогосподарські товаровиробники несуть додаткові витрати, які важко компенсувати в умовах війни.

Очевидно, що відновлення загальних умов оподаткування на паливе мало відбуватися з врахуванням особливостей нинішніх умов сільськогосподарської діяльності в умовах війни.

Серед найбільших викликів для сільського господарства стало викликане війною згорання аграрного експорту, втрата освоєних зарубіжних ринків збуту най краї у світі української сільськогосподарської продукції. До початку російської агресії 80-90 % експорту аграрної продукції прямувало через морські порти України до різ-

них країн світу. Після заблокування російськими загарбниками морських шляхів значні обсяги сільськогосподарської продукції, які призначалися для експорту, залишилися в українських елеваторах та складах. Канали збуту вимушено переорієнтувалися на залізну дорогу, перевезення автотранспортом, річкові порти та порами. Проте можливості такого експорту є набагато меншими порівняно із морським транспортом і складають 0,6-1 млн т на місяць. При цьому вантажні перевезення є дорожчими, а транзит довшим, що збільшує кінцеву вартість агропродовольчих продуктів.

Основним каналом для збуту аграрної продукції став європейський кордон. Запроваджена задля підтримки України вже в травні 2002 року Європейським Союзом, Великобританією та низкою інших країн лібералізація торгівлі виявилася ефективною та підтвердила її своєчасність.

У липні 2022 року під впливом Туреччини та ООН було підписано Зернову угоду про розблокування експорту українського зерна з портів «Одеса», «Чорноморськ», «Південний». Функціонування в її рамках «зернового коридору» сприяло відновленню експорту аграрної продукції до багатьох країн світу. Проте наразі ця угода не діє і Україна змушена шукати інші альтернативні варіанти.

Незважаючи на надскладні обставини, викликані війною, показники зовнішньої торгівлі нашою аграрною продукцією залишаються на достатньо високому рівні. Загальний оборот зовнішньої торгівлі України агропродовольчою продукцією у 2022 році склав майже 30 млрд. дол. США, включаючи експорт – 23,6 млрд. дол., імпорту – 6,3 млрд. дол. Це майже на 6 млрд. дол. менше ніж у 2021 році в результаті скорочення як експорту, так і імпорту. Разом з тим минулорічний показник вартості експорту став для нашої країни другим в історії, а частка агропродовольчої продукції в загальному експорті України перевищила 53 %, ставши максимальною.

Агропродовольча продукція з України постачалась в основному на ринки країн Європейського Союзу – 13,1 млрд. дол. (55,5% галузевого експорту), азійських держав – 7,3 млрд. дол. (30,9%), Африки – 1,6 млрд. дол. (6,8%) та СНД – 0,8 млрд. дол. (3,4%).

У 2022 році Євросоюз вперше обійшов Азію в географічній структурі аграрного експорту, ставши єдиним регіоном, експорт до якого зростає. Вартість аграрного експорту збільшилась лише

для ЄС на 66%, паралельно оновивши рекорд продажів до цього регіонального об'єднання (рис. 16).

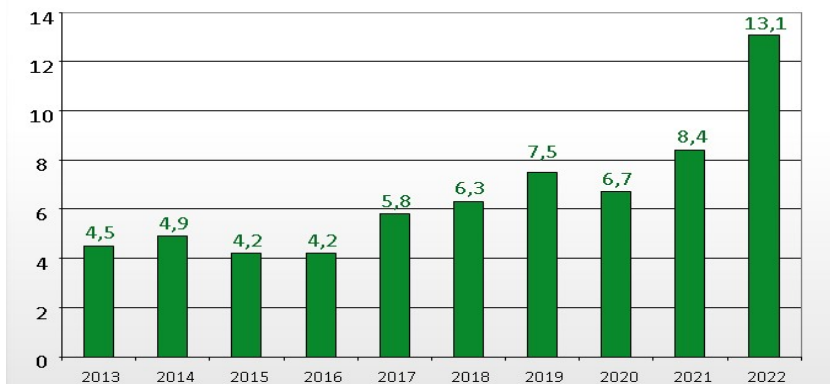

Рис. 16 – Динаміка експорту агропродовольчої продукції з України до ЄС, млрд. дол. США.

Товарна структура аграрного експорту збереглась у традиційному вигляді, формуючись переважно зерновими, оліями та жирами, олійними культурами, залишками і відходами переробної промисловості, м'ясними продуктами, які сукупно створили 88% його вартості. Однак, ми все більш наголошуємо на необхідності обов'язкового створення доданої вартості до експортованої сільськогосподарської сировини.

Скасування квот на постачання української продукції в ЄС відкрило можливості вітчизняним експортерам для встановлення ділових контактів з іноземними партнерами щодо налагодження довгострокової співпраці та закріплення присутності на європейському ринку. Одним із бажаних сценаріїв для України є продовження дії угоди про лібералізацію торгівлі з Європейський Союзом. У цьому плані пропозиції щодо подальшого розвитку зовнішньоторговельної діяльності України передбачають: забезпечення успішної Європейської інтеграції України, яка є головним стратегічним пріоритетом держави та основи розвитку вітчизняної економіки; створення умов для подальшого розвитку агропродовольчого сектору України, що можливо за рахунок формування середовища, сприятливого для конкуренції та впровадження інновацій.

Уроки війни стали підставою для зміни державних пріоритетів у зовнішній торгівлі, де на перший план виходить розвиток інфраструктури загального користування: дороги, залізничні колії, порти. Все це потрібно не просто відновити, але в багатьох випадках перебудувати вже за новими стандартами. Доречним, на думку науки, вбачається створення за підтримки іноземних партнерів України спеціально фонду для страхування воєнних ризиків.

Пропонується розробка нової стратегії розвитку аграрного експорту України виходячи з реального стану вітчизняної економіки та логістичних можливостей.

6. СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ, ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Основними проблемами соціального розвитку сільських територій є, насамперед, кількісні і якісні параметри демографічних процесів, зменшення кількості й зниження людності сіл, що наразі підсилюється міграційною кризою (рис. 17).

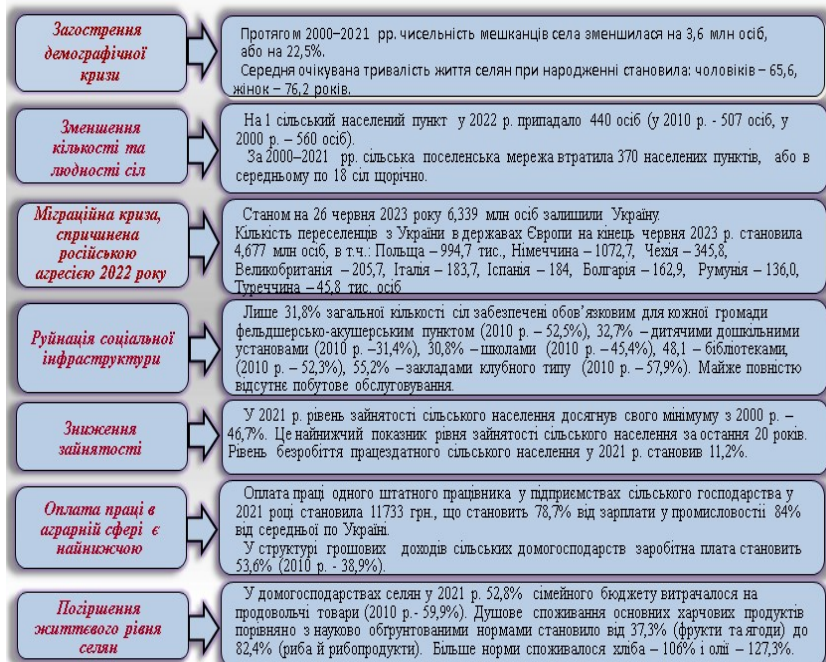

Рис. 17 – Проблеми соціального розвитку сільських територій

Складною є і ситуація із забезпеченням села об'єктами соціальної інфраструктури. Деградація поселенської мережі та сільських територій поглиблює диспропорції між зайнятістю сільського населення і системою виробництва в галузі, що в сукупності негативно позначається на рівні життя сільського населення.

Так, соціально-демографічні проблеми сільських територій України ще ніколи не набували такої гостроти як нині. На початок

2022 р. в Україні проживало 12473,6 тис. осіб сільського населення, що складало 30,3% від загальної чисельності населення країни. Лише за 2021 р. сільське населення України зменшилося на 155,2 тис. осіб, що становило 1,2% його чисельності (табл. 6).

Таблиця 6 – Демографічні характеристики сільського населення України

Показник	Роки							
	1990	2000	2010	2015	2020	2021	2022	2023*
Чисельність сільського населення, тис. осіб (на початок року)	16969	16091	14438	13256	12763	12629	12474	11980
Коефіцієнт народжуваності сільського населення (на 1000 осіб наявного населення), осіб	12,7	9,2	11,9	11,3	8,5	7,7	7,1*	5,3
Коефіцієнт смертності сільського населення (на 1000 осіб наявного населення), осіб	16,1	18,8	18,6	18,0	18,1	19,5	21,2*	21,5
Коефіцієнт природного скорочення сільського населення (на 1000 осіб наявного населення), осіб	3,4	9,6	6,7	6,7	9,6	11,8	14,1*	16,2
Припадає новонароджених на 100 померлих сільських жителів	79	49	64	63	46	40	33*	25

Деградація поселенської мережі і сільських територій поглиблює диспропорції між зайнятістю сільського населення і системою виробництва в галузі. Рівень зайнятості сільського населення й в довоєнний період показував стійку негативну тенденцію, зокрема за останні 20 років він знизився на 9,2 в. п. до 46,7% у 2021 р. У 2023 р. за нашими оцінками зниження становитиме ще додаткових 5,8 в. п. до рівня 40,9%. Це найнижчий показник рівня зайнятості сільського населення за останні роки (рис. 18).

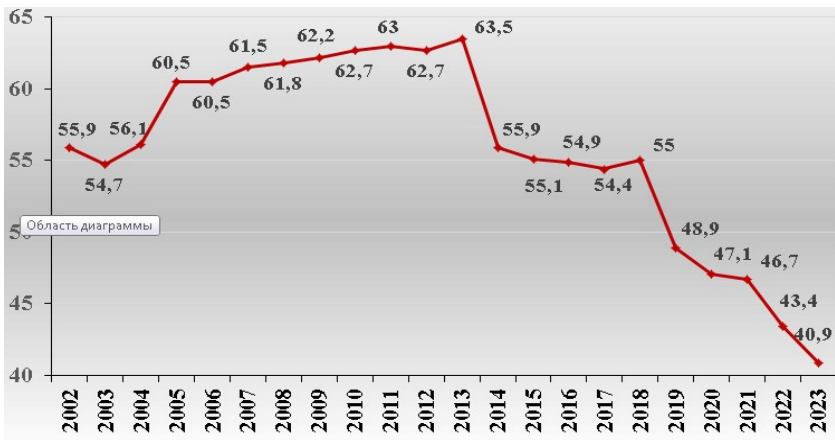

Рис. 18 – Рівень зайнятості сільського населення в Україні, %

Аналогічна ситуація спостерігається й у сільському господарстві. Так, у 2021 р. кількість працівників, задіяних в сільськогосподарському виробництві, зменшилася на 38,3% в порівнянні з 2000 р. до рівня 2692,7 тис. осіб, а їх частка від загальної кількості працюючого населення у 2021 рр. скоротилася на 4,4 в. п. до 17,2% (рис. 19).

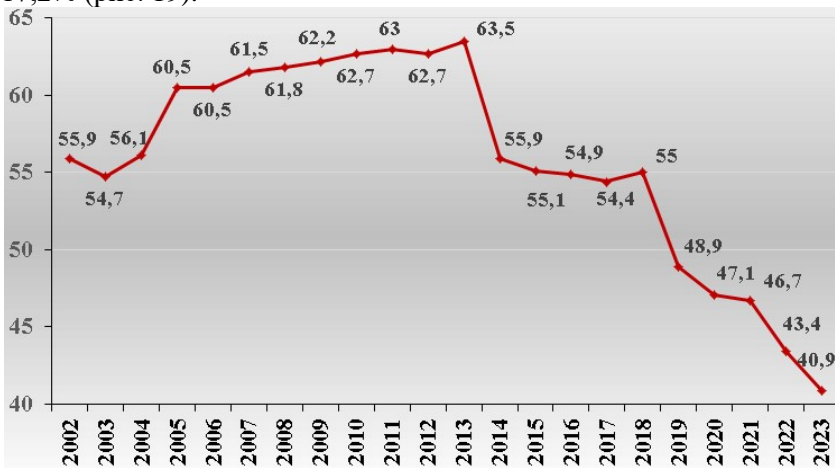

Рис. 19 – Зайняте населення в сільському господарстві, тис. осіб

Окрім війни, до чинників, які впливають на зайнятість в галузі доцільно віднести: особистісні (суб'єктивні) та зовнішнього впливу (об'єктивні). Останні в свою чергу поділяються на соціально-демографічні, економічні, політичні та інституційні (рис. 20).

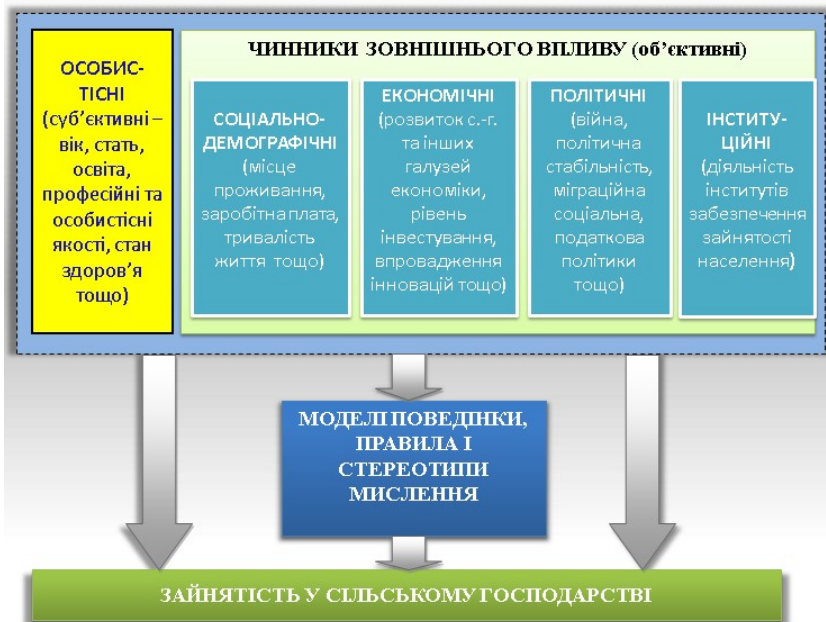

Рис. 20 – Схема впливу особистісних та чинників зовнішнього впливу на зайнятість у сільському господарстві України

Науковцями ННЦ «Інститут аграрної економіки» було оцінено ступінь впливу окремих чинників на кількість зайнятих в сільському господарстві. З'ясовано, що найбільш вагомими соціально-демографічними факторами впливу на зайнятість є кількість сільського населення у віці 16-64 років та попит на робочу силу в сільському господарстві. А найвпливовішим економічним фактором визначено продуктивність праці.

Оплата праці, як визначальний засіб відтворення робочої сили та підтримки нормальної життєдіяльності працівника нині за своїми розмірами не відшкодує реальні витрати робочої сили. Незважаючи на те, що заробітна плата працівників сільського господарства постійно зростає, її розмір знаходиться нижче середньої

заробітної плати по економіці та заробітної плати працівників, зайнятих в промисловості. Станом на 2021 р. середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві в еквіваленті повної зайнятості становила 11733,0 грн, що в середньому на 2281,0 грн менше, ніж середня заробітна плата в економіці України, і на 3169 грн менше, ніж в промисловості загалом за вказаний період (рис. 21).

Рис. 21 – Динаміка та структура сукупних ресурсів сільських домогосподарств України за період 1999-2021 рр.

Вирішення цих та багатьох інших проблем у воєнний та повоєнний час в умовах ще більш нестійкого фінансового забезпечення вимагає внесення суттєвих змін в законодавчо-нормативні чинники та механізми створення безпеки життя та праці селян, а також повинно відбуватися в нерозривному зв'язку виробничої діяльності всіх господарюючих суб'єктів, ефективного використання наявного в них виробничого потенціалу з послідуєчим наданням пріоритету соціальної розбудові села, поліпшення добробуту та формуванням безпечних умов праці і проживання селян.

В цьому контексті необхідно перш за все розробити реальну політику соціально-економічного розвитку сільських територій на засадах сталості у повоєнний період з огляду на євроінтеграцію та необхідність гармонізації політик (рис. 22).

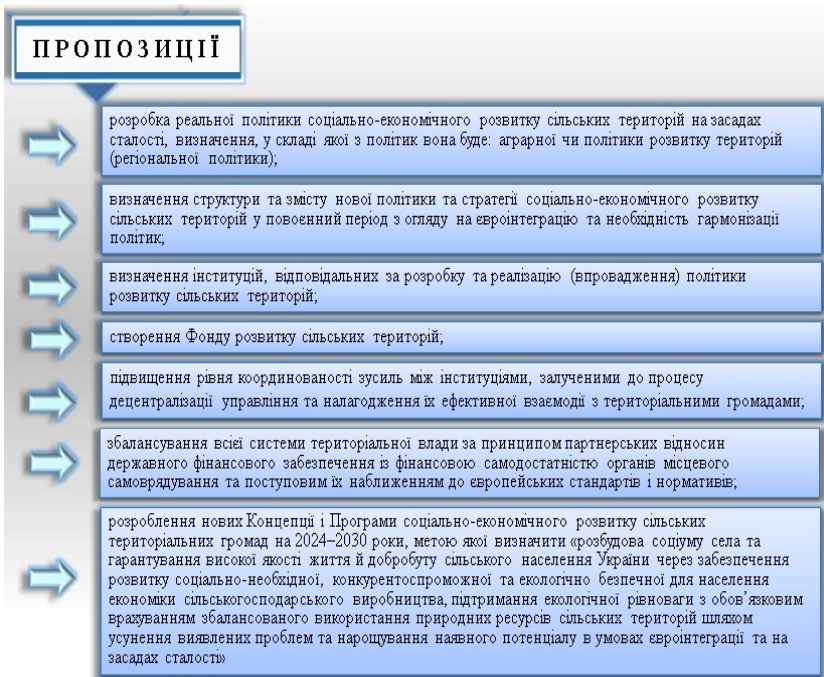

Рис. 22 – Наукові засади розробки політики соціально-економічного розвитку сільських територій

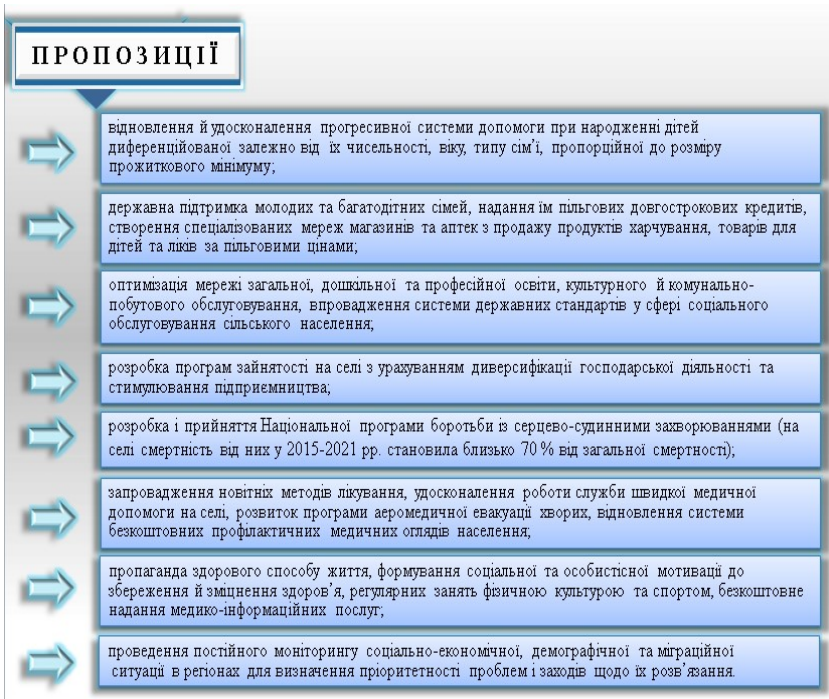
Згортання бізнесу на селі є найбільш тривожним сигналом про дієвість державних заходів, спрямованих на підтримку мікро- і малих підприємств в сільській місцевості на період воєнного часу. З урахуванням впливу воєнних дій на соціально-трудові відносини в сільській місцевості необхідно розробляти нові або корегувати вже напрацьовані стратегічні пріоритети щодо мінімізації деструктивних наслідків екстремальних подій і наповнювати конкретними заходами та ресурсами людиноцентричні, територіально-орієнтовані державні й місцеві програми соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад. Це стосується і зміни структури зайнятості за видами економічної діяльності, і зміни самої структури виробництва сільськогосподарської продукції (рис. 23).

ПРОПОЗИЦІЇ

- стимулювання розвитку різногалузевої структури зайнятості сільського населення з урахуванням наявного ресурсного потенціалу та потреб сільських територій, подолання моноструктурної зайнятості сільського населення й низької трудової мобільності осіб працездатного віку,
- створення ясно нових робочих місць з гідними умовами праці та рівнем заробітної плати з урахуванням специфіки функціонування сільських територіальних громад,
- забезпечити дотримання соціальних гарантій щодо запобігання проявам дискримінаційних обмежень з реалізації трудових прав сільського населення,
- сприяти розвитку мережі сільськогосподарських кооперативів із заготівлі, зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції з метою розширення можливостей щодо виробництва і реалізації продукції особистими селянськими господарствами,
- заохочення молодих спеціалістів затребуваних професій до повернення (перейзду) в сільську місцевість для постійного проживання і праці,
- безоплатна передача беззаявних та незадіяних об'єктів нерухомості комунальної власності і земельних ділянок на яких вони розташовані, для організації мікро- і малого бізнесу, обслуговуючих кооперативів і кредитних спілок,
- розроблення загальнодержавної програми становлення і розвитку сімейних фермерських господарств (СФГ) до 2030 рр., передбачивши, зокрема, системну дерегуляцію започаткування, функціонування й ліквідації СФГ як юридичної особи так і ФОП,

Рис. 23 – Наукові засади підвищення рівня зайнятості сільського населення, доходів та якості життя у сільській місцевості

Для розв'язання соціально-демографічних проблем сільських територій (в нормальних умовах мирного часу) не існує іншого шляху, крім підвищення рівня доходів сільського населення, покращення умов праці і проживання на селі, розбудови необхідної соціальної інфраструктури, запровадження системи державних стандартів у сфері соціального обслуговування сільського населення, що в комплексі здатне забезпечити формування сприятливої соціально-демографічної ситуації в сільських територіях, поліпшення відтворення населення і його збереження в сільській поселенській мережі (рис. 24).

**Рис. 24 – Наукові засади поліпшення відтворення
людності на сільських територіях, збереження населення
у сільській поселенській мережі та покращення умов праці
і проживання на селі у повоєнний період**

В нинішніх же умовах (а особливо після закінчення воєнних дій) першочерговим завданням для української держави поряд з відбудовою економіки повинно стати повернення українців на Батьківщину.

В організаційно-інституційному контексті значний потенціал зростання наслідуватиме мале аграрне підприємництво, сектор сімейних фермерських господарств. Тим самим реалізовуватиметься найбільш дієвий спосіб забезпечення зайнятості населення, створення потенціалу й можливостей для активного відновлення економіки, сільських територій у короткостроковій перспективі. В пріоритеті для потенційних підприємців створення малорозмірних підприємств – сімейних ферм, суб'єктів переробного крафтового

бізнесу, сфери обслуговування населення тощо. Це пов'язано із відносною мобільністю малих форм господарювання, їх інституційною спроможністю швидко реструктуризувати діяльність і навіть релокуватися в інші регіони. У зв'язку з інтеграцією до ЄС, а також пошуком громадянами України секторів гарантованої зайнятості, мотивації входження в сектор фермерства значні, тому траєкторія збільшення кількості фермерських господарств буде посилюватися.

За наслідками впливу воєнного чинника передбачаємо кардинальну зміну організаційно-економічних умов здійснення підприємництва, а саме:

- переорієнтування із сировинної експортної моделі господарювання на модель з глибокою переробкою сільськогосподарської продукції;
- активізація малого фермерського бізнесу і крафтових виробництв;
- поступове поширення кооперативних інтегрованих формувань;
- залучення до підприємницької діяльності ресурсів територіальних громад через створення і організацію функціонування комунальних підприємств, які займатимуться агарним бізнесом;
- реструктуризація бізнесу формувань агрохолдингового типу та інших великих сільгоспідприємств з виділенням в пріоритет розбудови переробки, зокрема «зелених» напрямів (створення індустрії виробництва й організації споживання біопалива тощо).

7. ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ І ЕФЕКТИВНІСТЬ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Подальша розбудова нашої держави, забезпечення її сталого розвитку та реалізації зовнішньополітичного курсу на вступ до Європейського Союзу може бути досягнуте лише на основі науково-технічного поступу та широкого впровадження і використання новітніх технологій.

Такі взаємопов'язані процеси без сумніву вимагають науково-обґрунтованих пропозицій для вжиття ефективних заходів розвитку важливої сфери соціально-економічного життя країни. Проте спостерігається недостатність такої співпраці та врахування фактору науки у вирішенні багатьох напрямів розвитку аграрної сфери, що вимагає пошуку нових інструментів і механізмів.

Прикладом є спільна аграрна політика ЄС, яка опирається на наукові обґрунтування, досягнення, знання та інновації.

Про важливість ролі аграрної науки також підтверджують і ініціативи ФАО ООН закріплені в матеріалах 31 регіональної конференції для Європи, яка відбулася у травні 2022 року в м. Лодзь, Польща. В стратегічній рамочній програмі на 2022-2031 роки визначено, що наука і інновації повинні бути ключовими інструментами модернізації агропродовольчих систем світу.

Аграрна наука України протягом років незалежності, функціонуючи в складних фінансово-економічних умовах, зберегла свої потенційні можливості для необхідного сприяння конкурентному розвитку вітчизняного аграрного сектору в сучасних умовах.

Але накопичувальний характер недофінансування функціонування аграрної науки протягом багатьох передвоєнних років об'єктивно спричиняв поступову втрату рівня наукового супроводження агропромислового та сільського розвитку. На сьогодні, поряд із довоєнними проблемами, об'єктивно з'явилися зрозумілі додаткові обмеження державного фінансування фундаментальних та прикладних досліджень в аграрній сфері. Така ситуація повинна спонукати державні інституції приймати рішення, які раніше не могли прийматися.

Національна академія аграрних наук України, враховуючи кризову ситуацію, веде активний пошук шляхів удосконалення своєї діяльності, готує пропозиції для підвищення спроможностей виконання визначених державою завдань, в тому числі з урахуванням євроінтеграційних і інших глобалізаційних процесів.

На думку науковців-аграрників в теперішніх умовах важливими чинниками, крім державного фінансування досліджень повинні виступати підвищення доходів від надання послуг за впровадження інновацій, підвищення прибутковості господарської діяльності дослідних господарств за рахунок більш ефективного використання природних ресурсів, зокрема закріплених земельних активів, удосконалення системи оподаткування, розблокування умов для розвитку справжньої комерціалізації наукової діяльності шляхом удосконалення корпоративних та кооперативних засад функціонування установ науки, конкретизація шляхів інтегрування в європейське наукове середовище, розвиток спільних наукових досліджень і впроваджень, пошуку нових механізмів стимулювання роботи вчених, створення відповідних фондів та інших інструментів.

Діюче законодавство в Україні з регулювання наукової діяльності, зберігаючи в певній мірі наслідковий характер колишньої радянської системи державного регулювання розвитку науки, не завжди обґрунтовано ще продовжує базуватись на окремих заборонах і обмеженнях, що отримує певні суперечності її функціонування в ринкових і демократичних умовах. Правове поле ще не визначило ефективного поєднання самоврядності та державного управління в наукових системах України.

Після різних реорганізацій, сучасна організація аграрної науки України не є цілісною, функціонує в різних наукових, освітніх, адміністративних і управлінських системах, додатково регулюється різними відомчими нормативними актами, не забезпечується координацією з єдиного центру.

Важливою проблемою формування цілеспрямованості діяльності аграрної науки виступає відсутність протягом восьми років Закону України «Про державну аграрну політику», який повинен визначати завдання, принципи і пріоритети, відповідні дозволи і обмеження та інші правила розвитку вітчизняного аграрного сектору економіки, врахування відповідного адаптування до європейської спільної аграрної політики, кліматичних проблем ті інші,

що позбавляє аграрну науку в повній мірі концентрувати свої зусилля на науковий супровід для досягнення законодавчо визначених завдань. Така конфігурація об'єктивно зумовлює відповідні неузгодженості, в тому числі в умовах децентралізації влади і управління, породжує дублювання наукових досліджень, виникнення розривів у створенні інноваційних продуктів та їх впровадження та інше, що шкодить розвитку аграрної сфери України.

Євроінтеграція та інші глобалізаційні процеси в Україні потребують від держави законодавчого оновлення державної аграрної політики, в тому числі створення сприятливих умов для розвитку аграрної науки з урахуванням нових викликів, принципів і пріоритетів модернізації продовольчої системи і сільського розвитку України.

Аграрні пріоритети зосереджено на наступних стратегічних завданнях досліджень наукових колективів установ Академії: наукове забезпечення продовольчої безпеки держави та її імпортнезалежності; збалансоване використання і управління природними ресурсами в агропромисловому виробництві; збереження та раціональне використання генофонду сільськогосподарських рослин і тварин, біотичного різноманіття екосистем; біотехнологія, генетика, селекція біологічних і господарських ознак сільськогосподарських культур та тварин; якість і безпечність рослинницької і тваринницької продукції; біобезпека та біозахист у ветеринарній медицині; біоенергетичні культури як сировина для виробництва рідких, твердих і газоподібних видів палива; органічне виробництво сільськогосподарської продукції; розвиток аграрного ринку України, земельних відносин і раціонального використання сільськогосподарських земель, міжнародна інтеграція агропродуктового сектора економіки; інноваційно-інвестиційні моделі розвитку агропромислового комплексу України тощо.

Завдання 43-х програм наукових досліджень, що виконуються в Академії відповідають пріоритетним напрямам наукових досліджень. Проте, не дивлячись на прийняття цілого ряду законодавчих актів з питань організації та регулювання загалом науково-технічної діяльності в Україні, зокрема і фінансування аграрної науки, її розвиток відстає порівняно із позитивними зрушеннями та все зростаючими потребами наукового забезпечення сучасної аграрної економіки у зв'язку з вступом до ЄС.

8. РОЛЬ ДЕРЖАВИ В ПОДАЛЬШОМУ ЕФЕКТИВНОМУ ФУНКЦІОНУВАННЮ АПК

Інституціональні перетворення, зумовлені російською агресією, а також прискоренням євроінтеграційних процесів в Україні, визначають необхідність модернізації системи фінансового регулювання розвитку вітчизняного агропромислового виробництва як фундаментальної складової національного господарства.

Бюджетне регулювання розвитку АПК України у довоєнний і воєнний періоди здійснювалось за такими основними напрямками: бюджетне фінансування інституційного забезпечення функціонування АПК, державна фінансова підтримка пріоритетних напрямів через надання безповоротних бюджетних дотацій, субсидій, грантів, компенсацій, допомог; бюджетне кредитування фермерських господарств; бюджетне фінансування фундаментальних та прикладних досліджень і розробок у сфері аграрної економіки (рис. 25).

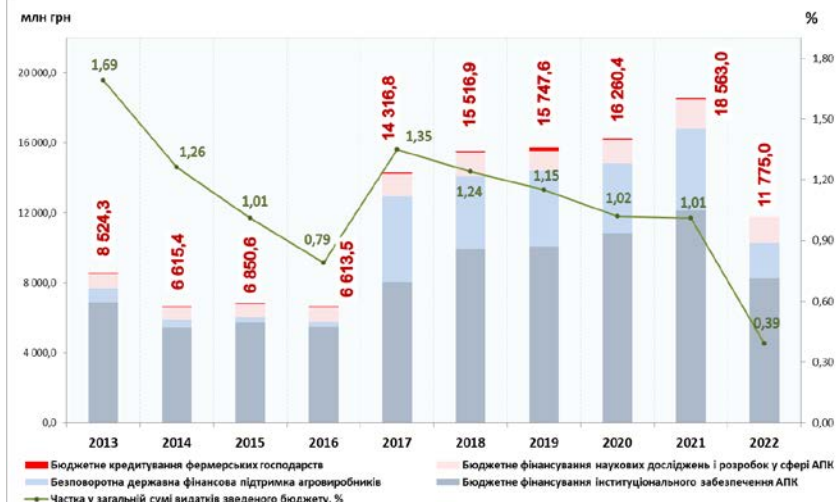

Рис. 25 – Динаміка обсягів та структура бюджетного фінансування розвитку сільського господарства України

Частка бюджетних витратів аграрного спрямування у загальному обсязі витратів зведеного бюджету України у період 2013-2022 років мала стійку тенденцію до зменшення: із 1,69 у 2013 р.

до 0,39 % в 2022 році - крім 2017 року із зростанням з 0,79 до 1,35 % відповідно внаслідок скасування спецрежиму справляння ПДВ для аграріїв і поступового переходу держави до переважно бюджетного регулювання розвитку АПВ.

Після скасування в 2017 році спецрежиму оподаткування ПДВ для аграріїв в рамках переходу від систем пільгового оподаткування окремих галузей економіки за рекомендаціями МВФ, основним інструментом державної фінансової підтримки агровиробників України стала пряма бюджетна підтримка через механізм часткової компенсації вартості виробничих ресурсів, загальний обсяг якої визначався у обсязі не менше 1 % валового випуску, однак зазначена норма протягом періоду 2017-2022 років так і не була виконана (рис. 26).

Рис. 26 – Динаміка обсягів бюджетної підтримки розвитку сільського господарства України

Питання щодо шляхів, механізмів та напрямів удосконалення державної політики щодо підвищення ефективності функціонування АПК розглянуті на щойно проведеному Конгресі вчених економістів-аграрників. Вважаємо досить слушними пропозиції підтримки аграрного сектору та сільських територій в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення України, шляхом:

- запровадження спеціального режиму регулювання діяльності агрохолдингових та інших вертикально інтегрованих формувань в аграрному секторі з метою заохочення до розроблення ними бізнес-стратегій щодо збалансування виробництва високо- і низькомаржинальних культур, інвестування в глибоку переробку сільськогосподарської сировини та її експорт;

- запровадження ефективного механізму підтримки цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників, у тому числі з використанням заставних та інтервенційних закупівель;

- передбачення в умовах кредитування товаровиробників за програмою «Доступні кредити «5-7-9%», у користуванні яких 5 тис. га і більше сільськогосподарських угідь, утримання у власності великої рогатої худоби на 10% більше за середній показник у розрахунку на 100 га ріллі в тому адміністративному районі (області, регіоні), де ведеться господарська діяльність;

- відтермінування строків введення другого етапу ринкового обігу прав на земельні ділянки для юридичних осіб на п'ять років з дня скасування воєнного стану. Ця норма ініційована також Всеукраїнським конгресом фермерів і пропонується проектом Закону «Про внесення змін до розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо відтермінування набуття юридичними особами права на купівлю земельних ділянок сільськогосподарського призначення (рестр. № 9341 від 29.05.2023);

- внесення змін і доповнень до Закону України «Про засади державної регіональної політики» від 05.02.2015 р. № 156 щодо визначення кваліфікаційних ознак функціональних типів територій з урахування комплексного оцінювання їхнього стану та потреб в інвестиціях;

- розгляду можливості створення інституції зі спеціальними функціями – Національного фонду відродження агропромислового виробництва на деокупованих територіях, у діяльності якого задіяти науково-виробничий потенціал НААН України. Це має бути неприбуткова бюджетна установа, діяльність якої спрямовується, координується та контролюється Кабінетом Міністрів України {пропозиції НААН з цього питання було схвалено Офісом Президента України та передано супровідним листом від 22.09.2022 р. № 02-01/901 на розгляд Кабінетові Міністрів України}.

Важливим стратегічним завданням аграрної політики України є здійснення повоєнної модернізації і реконструкції інституціональних засад функціонування вітчизняного агросектору та особливостей їх бюджетного забезпечення згідно із стратегічними індикативними принципами спільної аграрної політики ЄС. Забезпечення державної фінансової підтримки агропромислового сектору економіки необхідно здійснювати на засадах індикативного планування повоєнного соціально-економічного розвитку країни та її сільських територій з урахуванням реальних потреб відновлення та відбудови галузі, модернізації напрямів і механізмів надання підтримки вітчизняним агровиробникам згідно з євростандартами. Проведення ключових аграрних реформ водночас потребує стимулювання переходу до стандартів «зеленої», цифрової, інклюзивної аграрної економіки та пришвидшення вступу у європейське економічне співтовариство.

Подальше активне державне стимулювання розвитку цифровізації та автоматизації державних управлінських процесів, у тому числі через діджитал-платформу Державного аграрного реєстру, IT-систему планування і моніторингу бюджету, створить передумови для зменшення частки управлінських витрат у державному забезпеченні функціонування агросектору, а також сприятиме економії та підвищенню ефективності використання бюджетних коштів на розвиток аграрної галузі.

Підвищення ефективності та результативності державної підтримки агропромислового виробництва у період повоєнного відновлення повинно передбачати диференціацію її інструментів, механізмів і обсягів за територіальними та галузевими ознаками, залежно від охоплення воєнними діями, рівня руйнувань, понесених збитків і перспектив розвитку.

* * *

На жаль, формат доповіді на Загальних зборах не дозволяє повною мірою розкрити всі питання, пов'язані з викликами для сучасного сільського господарства. Однак їх гострота і можливі наслідки свідчать, що своєчасне реагування на проблеми розвитку галузі, оперативна розробка науково обґрунтованих ефективних програмних, організаційно-економічних, фінансових, технологічних механізмів є запорукою зменшення можливих негативних наслідків та примноження позитивних результатів.

Національна академія аграрних наук в умовах воєнного стану, недостатнього фінансування, критичного відтоку кадрів, постійного зростання запитів суспільства до наукових розробок, зберігає свій вагомий науковий потенціал, активно працює задля наукового забезпечення успішного розвитку вітчизняного сільського господарства.

Робота науковців академії за обсягами і змістом значно ширша, ніж представлено у цій доповіді. Особливо треба відзначити трудомістку і відповідальну роботу наукових експертів з фермерськими та особистими селянськими господарствами, які потребують особливого піклування науки.

Проте важливим є посилення ролі НААН щодо наукового забезпечення діяльності вітчизняного сільського господарства, поширення досліджень на сферу переробки та інфраструктури галузі, здорового харчування, розвитку суміжних галузей, захисту довкілля, міжнародного співробітництва.

Не можна забувати і про необхідність розширення використання результатів досліджень зарубіжних науковців, суттєвого оновлення матеріально-технічної бази наукових досліджень, без яких важко сподіватись оперативні високоякісні результати.

Науковим установам необхідно використовувати усі можливі джерела фінансування, в першу чергу міжнародні гранти, кошти інноваційно-інвестиційних структур, зацікавлених суб'єктів господарювання галузі, для яких власні джерела наукового забезпечення в умовах війни стають все більш обтяжливими, розширення спільних досліджень, стажування науковців та ін.

Нинішній етап розвитку нашої країни вимагає мобілізації зусиль усіх науковців на виконання першочергових завдань, пов'язаних з науковим забезпеченням успішного подолання нас-

лідків війни, прискореної відбудови вітчизняної економіки на якісно новому рівні, всебічної інтеграції українського суспільства до прогресивної світової спільноти.

Проте все це може стати реальністю завдячуючи незламним і непереможним Збройним Силам України, героїзмом яких захоплюється весь цивілізований світ.

Сердечно дякуємо всім захисникам і захисницям нашої Батьківщини за їхню звитягу!

Схиляємо голови перед полеглими на полі битви у боротьбі за Україну та її майбутнє!

Слава Україні!

ЗМІСТ

ВСТУП	2
1. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ – ОСНОВА ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ.....	4
2. РОЗВИТОК РОСЛИННИЦТВА	7
3. РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА	14
4. ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ.....	22
5. ІНВЕСТИЦІЙНЕ ТА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ.....	33
6. СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ, ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	40
7. ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ І ЕФЕКТИВНІСТЬ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	49
8. РОЛЬ ДЕРЖАВИ В ПОДАЛЬШОМУ ЕФЕКТИВНОМУ ФУНКЦІОНУВАННЮ АПК	52

ВІТЧИЗНЯНЕ СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

*Доповідь на сесії Загальних зборів
Національної академії аграрних наук України
29 листопада 2023 р.*

Підписано до друку 21.11.2023. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 3,75. Обл.-вид. арк. 2,1. Тираж 400 пр. Зам. № 40.

Видання та друк – Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»
03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Сер. ДК № 2065 від 18.01.2005 р.

